

Universiteit
Leiden
The Netherlands

In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)

Vetten, J. de

Citation

Vetten, J. de. (2016, November 9). *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)*. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/44139>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/44139>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/44139> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Vetten, J. de

Title: In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)

Issue Date: 2016-11-09

NOTEN

1 'Als je bang bent moet je een ander vak nemen'

- 1 Uitspraak van Hans Janmaat op 16-9-1982. Zie: Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 49 (IISG, Archief Janmaat, inv.nr. 263).
- 2 Deze paragraaf is geschreven op basis van de in 2001 voltooide en niet gepubliceerde autobiografie van Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 48-50 (IISG, Archief Janmaat, inv.nr. 263). Deze autobiografie handelt vooral over zijn leven als politicus. De citaten uit deze autobiografie zijn inclusief de daarin voorkomende spel- en stijlfouten.
- 3 Prof. mr. M.G. (Max) Rood was in 1982 voor D'66 minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Van Agt III.
- 4 *Leidsch Dagblad*, 17-9-1982.
- 5 Ton Verlind was toen verslaggever bij *Brandpunt*, de actualiteitenrubriek van de KRO.
- 6 *Leidsch Dagblad*, 17-9-1982.
- 7 Dr. D. (Dick) Dolman (PvdA) was van 1979-1989 voorzitter van de Tweede Kamer.
- 8 Lankhorst en Janmaat hadden allebei politicologie gestudeerd in Amsterdam; zij waren toen studievrienden (interview met Peter Lankhorst, 28-10-2011).
- 9 *AFdruk, nieuwsbrief van antifascisme groepen* (verder: *AFdruk*) was een antifascistisch blad. Het werd uitgegeven door enkele antifascismecomités. Het postadres van het blad was van een antifascismecomité in Amsterdam.
- 10 Drs. W.J. (Wim) Deetman (CDA) was van 1989-1996 voorzitter van de Tweede Kamer.
- 11 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 126 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 12 *Leidsch Dagblad*, 15-9-1989.

- 13 Zie bijvoorbeeld Van Praag, *Vooroordeel tegenover etnische minderheden* (1983), Europese Commissie, *Eurobarometer, Special: Racism and Xenophobia* (1989), Europese Commissie, *Eurobarometer 47.1* (1997) en Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 1998* (1998).
- 14 In dit boek zullen termen als extreem-rechts, rechts-extreem en rechts-extremistisch als synoniemen worden gebruikt.
- 15 Zie de inaugurele rede van Blom, *In de ban van goed en fout?* (1983).
- 16 Zie Buijs en Van Donselaar, *Extreem-rechts* (1994).
- 17 Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991).
- 18 Husbands, 'The Netherlands: Irritants on the Body Politic', 95-125.
- 19 Husbands, 'Combating the extreme right', 52-73.
- 20 Elbers en Fennema, *Racistische partijen in West-Europa* (1993).
- 21 Mudde, *The Ideology of the Extreme Right* (2000). Mudde promoveerde in 1998; de handelsuitgave verscheen in 2000.
- 22 Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007) 155-157.
- 23 Extreem-rechtse partijen, zoals de CP en CD, werden in de jaren tachtig en negentig door velen ervaren als een bedreiging van de democratie, waar die zich tegen diende te beschermen. Zie bijvoorbeeld Kniesmeijer, *De crisis en de nieuwe zondebok* (1982) 31.
- 24 Rummens en Abts, 'Defending democracy', 649-665. Rijkkema, *Weerbare democratie* (2015). Rijkkema gebruikt de termen 'formeel' en 'materieel' in plaats van 'procedureel' en 'inhoudelijk'.
- 25 Capoccia, 'Defending democracy', 431-460.
- 26 Dat blijkt onder meer uit het overzicht van De Witte uit 1997; zie idem, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 171-187.
- 27 Fennema en Maussen, 'Dealing with extremists in public discussion', 379-400.
- 28 Rijkkema, *Weerbare democratie* (2015) en Capoccia, 'Militant Democracy', 207-226. Zie ook het tweedelige artikel van Loewenstein uit 1937, 'Militant Democracy and Fundamental Rights', 417-432 en 638-658.
- 29 Müller, 'Militant democracy' (online publicatie). Zie ook: Rijkkema, *Weerbare democratie* (2015) 159-166.
- 30 Van den Bergh, 'De democratische staat en de niet-democratische partijen', 1-21. Rijkkema gaat uitvoerig in op het gedachtegoed van Van den Bergh en ziet hem als een van de grondleggers van het fenomeen 'weerbare democratie'; idem, *Weerbare democratie* (2015) 46-81.
- 31 Zie Verrips, *Dwars, duivels en dromend* (1995); Van Donselaar e.a., *De Nederlandse Volks-Unie* (1981); Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991).
- 32 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 171-187; Downs, *Political Extremism in Democracies* (2012).
- 33 Hier wordt 'extreem-rechts' gebruikt in de betekenis die daar in de jaren tachtig en negentig aan werd gegeven, namelijk een breed scala van (neo)-fascistische, (neo)nazistische, racistische en anti-immigratiepartijen.

- 34 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 171-187.
- 35 Downs, *Political Extremism in Democracies* (2012) 30-52.
- 36 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 171-173; Downs, *Political extremism in democracies* (2012).
- 37 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 173-175; Downs, *Political extremism in democracies* (2012) 34-44. Deze strategie komt in grote lijnen overeen met het begrip 'ostracisme' bij de politicoloog Joost van Spanje; zie idem, 'Parties beyond the pale', 354-383.
- 38 Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991) 16.
- 39 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 181-183.
- 40 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 175-180.
- 41 Van Donselaar, *De staat paraat?* (1995) 14-16.
- 42 Art, 'Reacting to the radical right', 331-349. Zie ook Downs, *Political Extremism in Democracies* (2012).
- 43 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 180-181.
- 44 Downs, *Political Extremism in Democracies* (2012) 46-49.
- 45 Deze (contra)strategieën zijn deels afgeleid van de hiervoor genoemde bestrijdingsstrategieën (namelijk als een mogelijke reactie op die strategieën) en deels gebaseerd op de literatuur over extreem-rechtse partijen. Op de relatie tussen bestrijdingsstrategieën en (contra)strategieën zal in hoofdstuk 8 worden ingegaan.
- 46 Linden, *Besmet* (2009).
- 47 Van Holsteyn en Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* (1998).
- 48 Schikhof, 'Strategieën tegen extreem-rechts en hun gevolgen', 143-156.
- 49 Zie Art, *Inside the Radical Right*, 29-31.

2 'Nederland voor de Nederlanders'

- 1 De ideologie van de CP is eerder uitvoerig beschreven in Mudde, *The Ideology of the Extreme Right* (2000). Over de ideologie van de CP is veel minder geschreven; die komt kort aan de orde in Mudde, 'Het programma van de Centrumstrooming', 31-46.
- 2 Deze paragraaf is geschreven op basis van de Kronieken (jaaroverzichten) in de Jaarboeken 1981 tot en met 1999 van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991), Van Donselaar, *Monitor Racisme en Extreem-rechts* (1997) en Lucardie, 'Een geschiedenis van vijftien jaar Centrumstrooming', 17-30.
- 3 Janmaat scheidde in 1979 van Evi Hock.

- 4 Janmaat gaf les aan het Sint Janscollege in Den Haag en het Lodewijk Makebljide College in Rijswijk.
- 5 Democratisch Socialisten 1970 (ds'70) was een centrumrechtse sociaaldemocratische partij. De partij werd opgericht in 1970 als afsplitsing van de PvdA en opgeheven in 1983. Zie Vingerling en Schouten, *Democratisch Socialisten '70* (2003).
- 6 Deze biografische gegevens zijn ontleend aan de autobiografie van Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris* (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263, 8-16) en aan een cv (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 5).
- 7 *De Volkskrant*, 24-9-1983.
- 8 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 64 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 9 Rechtbank Zwolle, uitspraak in kort geding, 9-3-1984 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 266).
- 10 Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991) 191.
- 11 Nota 'Nederland voor de Nederlanders', 23-24 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 289). Zie verder hoofdstukken 3 en (meer uitvoerig) 4.
- 12 Janmaat trouwde op 21 juni 1996 met Schuurman (*Trouw*, 22-6-1996).
- 13 Hippe e.a., 'Kroniek 1994', 28-32. 28; *Leidsch Dagblad*, 11-1-1994; Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 140 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv. nr. 263). Zie verder hoofdstukken 3 en 6.
- 14 *Elsevier*, 22-1-1994. De aanleiding voor deze opmerking van Janmaat was een vraag van de interviewers over een passage in de cd-verkiezingsprogramma, waarin stond dat buitenlanders pas overheidsfuncties mochten vervullen als hun familie drie generaties in Nederland had gewoond. Zie verder hoofdstukken 4 en 6.
- 15 Een ideologie is een samenhangend verhaal met een analyse van de maatschappij en een visie op de toekomst daarvan. Zie Hainsworth, *The Extreme Right in Western Europe* (2008) 67.
- 16 Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007) 22-23.
- 17 Zie: Hainsworth, *The Extreme Right in Western Europe* (2008) 68-89.
- 18 De ideologie van de CP en CD is gereconstrueerd op basis van de officiële partijstukken. Achter de schermen van die partijen (backstage) bestonden er wellicht ook andere, meer radicale, denkbeelden; daar is hier niet op ingegaan.
- 19 Centruumpartij, *Tien Punten Program* 1980 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 25), verder aangeduid als het CP-programma 1980.
- 20 Centruumpartij, *Partijprogramma*, z.j. (eigen collectie), verder aangeduid als het CP-programma 1982. Zie voor een bijna identieke tekst het partijblad *Middenweg* 1981, nr. 1-2.
- 21 Centruumpartij, *Algemeen Politiek Program der Centruumpartij* (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 25), verder aangeduid als het CP-programma 1983/1984.
- 22 Centruumpartij, *Europees Programma* (eigen collectie), verder aangeduid als het CP Europees programma 1984. Voor de input van Vierling: zie zijn

- punten voor een verkiezingsprogramma (z.j.) (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 15).
- 23 CD, *Voorlopig Centrumdemocratisch Politiek Program* (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 105), verder aangeduid als het CD-programma 1986.
 - 24 CD, *Verkort Staatkundig verkiezingsprogramma van de Centrumdemocraten* (Documentatie Anne Frank Stichting, doos NED 2. CD), verder ook aangeduid als het CD-programma 1986, omdat het zo goed als identiek is aan het *Voorlopig Centrumdemocratisch Politiek Program*.
 - 25 CD, *Partijprogramma van de Centrumdemocraten voor de verkiezingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 6 september 1989* (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 102), verder aangeduid als het CD-programma 1989.
 - 26 CD, *Partijprogramma verkiezingen Tweede Kamer 1994 'Oost West Thuis Best'* (eigen collectie), verder aangeduid als het CD-programma 1994.
 - 27 CD, *Partijprogramma verkiezingen Tweede Kamer 1998 'Trouw aan rood wit blauw!'* (eigen collectie), verder aangeduid als het CD-programma 1998.
 - 28 CP-programma 1982.
 - 29 CD-programma 1994.
 - 30 Calhoun, *Nationalism* (1997) 6.
 - 31 CP-programma 1982. De CP schreef in 1982 'nederlands' en 'europees' niet met een hoofdletter; in de latere programma's wel.
 - 32 CP-programma 1983/1984.
 - 33 CD-programma 1994.
 - 34 Mudde, *The Ideology of the Extreme Right* (2000) 131. De conclusie van Mudde betrof alleen de CD, maar is mijns inziens ook op de CP van toepassing.
 - 35 Het Nederland van de jaren vijftig was voor de CP en CD het 'heartland', het ideale verleden dat werd afgezet tegen het niet-ideale heden (zie verderop in dit hoofdstuk). In de jaren vijftig was Nederland overigens ook niet etnisch homogeen en monocultureel.
 - 36 Mudde, *The Ideology of the Extreme Right* (2000) 187.
 - 37 In het CD-programma 1998 (hoofdstuk xx, art. 4) werd, ter bescherming van de Nederlandse cultuur en belangen in een verenigd Europa, gepleit voor een hereniging van Nederland met Vlaanderen en andere Nederlandstalige gebieden.
 - 38 CP-programma 1982. De overeenkomsten tussen het CP-programma van 1982 en het programma van ds'70 van 1981 zijn overigens opmerkelijk. ds'70 schreef in haar programma dat Nederland dichtbevolkt was en daarom geen immigratieland mocht worden; werkzaamheden die door gastarbeiders werden verricht moesten financieel aantrekkelijker worden voor Nederlanders; remigratie moest worden bevorderd; er moesten strenge maatregelen komen tegen het in dienst hebben van illegalen; en de integratie van minderheden in de Nederlandse samenleving moest worden bevorderd. Zie: ds'70, *Morgen is nu. Verkiezingsprogramma 1981* (gedownload van de website van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen op 19-3-2014).

- 39 CP-programma 1983/1984.
- 40 Folder Centruumpartij, gemeenteraadsverkiezingen juni 1982 (eigen collectie).
- 41 Zie hoofdstuk 4.
- 42 Voor het begrip 'welfare chauvinism' zie: Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007) 131.
- 43 CD-programma 1994.
- 44 *CD-actueel* 1989, nr. 4.
- 45 *CD-info* 1989, nr. 2.
- 46 *CD-info* 1992, nr. 7.
- 47 *CD-actueel* 1990, nr. 3.
- 48 J. Knappert, *Minderheden in Nederland*, z.j. [1995] (Documentatie Anne Frank Stichting, NED 22.5 CD). Prof. dr. J. Knappert (1927-2005) was een expert op het gebied van de Swahili-taal. Hij was verbonden aan de universiteiten van Leuven en Londen, alsmede aan diverse Afrikaanse universiteiten. Prof. Knappert was lid van de Verenigingskerk, ook wel de Moonsekte genoemd. Zie voor de relatie tussen de CD en de Verenigingskerk hoofdstuk 5.
- 49 *CD-actueel* 1992, nr. 1.
- 50 *CD-actueel* 1988, nr. 1.
- 51 *CD-actueel* 1990, nr. 3.
- 52 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 5-II-1994.
- 53 Koole, 'De populismeparadox', 33-38.
- 54 Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder* (2012) 13.
- 55 Canovan, 'Trust the People!', 2-16.
- 56 Taggart, *Populism* (2000) 3 en 95-97; Taggart, 'Populism and the Pathology of Representative Politics', 66-71.
- 57 Te Velde, 'De domesticatie van democratie in Nederland', 3-27, aldaar 3. Zie ook Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme* (2010) en Koole, *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlands democratie* (2006). Voor literatuur over populisme als ziektebeeld en als correctiemechanisme, zie Mudde, 'The populist radical right: a pathological normalcy', 1167-1186. In het recent verschenen boek *Was ist Populismus* (2016, 19) noemt Müller het populisme antipluralistisch en daarmee potentieel antidemocratisch.
- 58 CP-programma 1982.
- 59 *Middenweg* 1982, nr. 7-8.
- 60 CD-programma 1994.
- 61 CD-programma 1998.
- 62 *CD-info* 1993, nr. 3.
- 63 *CD-info* 1994, nr. 6.
- 64 CP-programma 1982.
- 65 *Middenweg* 1983, nr. 7-8.
- 66 CP-programma 1983/1984. Hierbij zij opgemerkt dat het pleiten voor een referendum niet per se populistisch is (zie bijvoorbeeld D66); populisten zijn wel altijd voor een referendum.

- 67 cd-programma 1994.
- 68 *CD-actueel* 1990, nr. 4.
- 69 *NRC Handelsblad*, 14-2-1990.
- 70 Zie voor de juridische vervolging van de CP en CD hoofdstuk 4.
- 71 *De Groene Amsterdammer*, 7-10-1992.
- 72 Van den Brink, *De internationale van de haat* (1994) 240.
- 73 Zie hoofdstuk 4.
- 74 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* (2005) 267-272.
- 75 CP-infopakket 1983.
- 76 cd-programma 1994.
- 77 cd-programma 1998, Inleiding.
- 78 Bartlett en Miller, *The power of unreason* (2010) 16-17.
- 79 Zie *Middenweg*, 1982, nr. 7-8 met voorbeelden van complotdenken.
- 80 CP-programma 1982.
- 81 CP-programma 1983/1984.
- 82 CP-programma 1982.
- 83 CD-programma 1994.
- 84 *CD-actueel* 1988, nrs. 2 en 3.
- 85 cd-programma 1994.
- 86 cd-programma 1998.
- 87 Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1996-1997, 18-9-1996, 2-60.
- 88 Zie ook Schikhof, *Een schoner milieu ook door bevolkingspolitiek* (1996).
- 89 CP-programma 1982.
- 90 Dr. E.F. (Fritz) Schumacher (1911-1977) was een Britse econoom. Zijn bekendste boek was *Small Is Beautiful* (1973), een pleidooi voor op mensensmaat aangepaste en gedecentraliseerde technologieën.
- 91 Folder CP, 'De tien groene punten van de Centruumpartij' (eigen collectie).
- 92 CD-programma 1994.
- 93 Schikhof, *Een schoner milieu ook door bevolkingspolitiek* (1996) 51.
- 94 *CD-actueel* 1989, nr. 4.
- 95 Bijvoorbeeld in *CD-actueel* 1989, nr. 4.
- 96 CD-programma 1994.
- 97 CD-programma 1998.
- 98 CD-programma 1994.
- 99 De cijfers voor deze kwantitatieve analyse zijn ter beschikking gesteld door Tom Louwerse. Het CD-programma van 1994 analyseerde hij in het kader van zijn proefschrift, het CP-programma van 1982 op verzoek van de auteur. In zijn onderzoek heeft hij de teksten van (onder meer) partijprogramma's geanalyseerd met behulp van computeralgoritmes. Per paragraaf uit deze teksten is op basis van een woordenlijst door een computerprogramma vastgesteld over welk onderwerp het gaat. De onderwerpen zijn ontleend aan het Comparative Agendas Project. Zie: Louwerse, *Political parties and the democratic mandate* (2011).
- 100 Bvd, Kwartaaloverzicht eerste kwartaal 1981 (Semi Statistisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst).

- 101 Andere tijden, *Weg met de Centruumpartij*, VPRO/NPS, uitgezonden op 23-4-2009; zie <http://geschiedenis.vpro.nl/programmas/2899536/afleveringen/41837283/>.
- 102 Van Spanje en Van der Brug, 'The Party as Pariah', 1022-1040. De politologen Akkerman en Rooduijn ontdekten dat die conclusie wel klopte voor de jaren negentig, maar niet voor de periode na de eeuwwisseling; zie Akkerman en Rooduijn, 'Pariahs or Partners?', 1140-1157.

3 'Wij hebben nooit gemerkt dat er één seconde naar ons wordt geluisterd'

- 1 Janmaat in *NRC Handelsblad*, 9-4-1998.
- 2 Handelingen Tweede Kamer (verder: HTK), vergaderjaar 1984-1985, 10-10-1984, 408-409.
- 3 Tot en met 1993 werden de Algemene Politieke en de Algemene Financiële Beschouwingen soms gecombineerd.
- 4 In de jaren waarin een nieuw kabinet aantrad kunnen de Algemene Beschouwingen samenvallen met het debat over de Regeringsverklaring; dat was het geval in 1982 en 1989.
- 5 Verklaring, 9-9-1982 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1565).
- 6 Notitie van Schelto Patijn en Riet Kronenberg aan het Fractiebureau, 15-9-1982 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1565).
- 7 Notitie van Henk Bakker aan het Fractiebureau, 21-10-1982 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1565).
- 8 De leden van de commissie-Stuivering waren: Harry van den Bergh, Berend-Jan van den Boomen, Lino Calle, Joke Kniesmeijer, Liesbeth Rensman, Saskia Stuivering (voorzitter), Kees Tazelaar, Hans Wolters (secretaris), Elisabeth Schmitz en Bob Suurhoff.
- 9 Rapport commissie-Stuivering (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1565).
- 10 Zie hoofdstuk 6.
- 11 Verslag vergadering partijbestuur PvdA, goedgekeurd op 14-3-1983 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2851).
- 12 *Voorwaarts*, 10-11-1983.
- 13 Reactie partijbestuur op het rapport van de Commissie Stuivering in *Wit-senkader*, zonder datum, waarschijnlijk eind 1983 (IISG, Archief PvdA, inv. nr. 1368 iv).
- 14 Besluitenlijst vergadering CDA-fractie, 15-9-1982 (NI-HaNA Archief CDA-fractie, inv.nr. 200).
- 15 *Vrij Nederland*, 6-8-1983. Wellicht was dat op een vergadering van het Hoofdbestuur op 13 september 1982 (DNPP, Archief vvd, inv.nr. 63).
- 16 In het derde Kwartaaloverzicht van 1982 berichtte de BVD dat circa 46 procent van de door de CP behaalde stemmen afkomstig was van links; 24 procent was afkomstig van de PvdA alleen. Zie: BVD, Kwartaaloverzicht 3e kwartaal 1982 (Semi Statisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst).

- 17 *Vrij Nederland*, 6-8-1983. Het betrof hier een informele afspraak die dus niet op papier is vastgelegd.
- 18 Dit is van oorsprong een medisch-bestuurlijke term; een cordon sanitaire is erop gericht om de verdere verspreiding van een besmettelijke ziekte te voorkomen. De term zelf werd overigens (voor zover ik weet) in de jaren tachtig en negentig niet gebruikt in verband met de CP of CD (wel bij het Vlaams Blok).
- 19 *Vrij Nederland*, 6-8-1983.
- 20 *Haagse Post*, 25-9-1982.
- 21 Art, *Inside the Radical Right* (2011).
- 22 Damen, *Het cordon sanitaire rond het Vlaams Blok gewikt en gewogen* (1991).
- 23 De Lange, 'Cordon sanitaire', 54-58.
- 24 *Bevrijding*, 30-9-1982. *Bevrijding* was een PSP-partijblad.
- 25 Van Donselaar, *De staat paraat* (1991) 50-51.
- 26 Zie ook hoofdstuk 7.
- 27 HTK 1982-1983, 22-12-1982, 1-2.
- 28 Conform de Wet van 12 december 1892 op het Nederlanderschap en het ingezetenschap (Stb. 1892, 268). Deze wet werd per 1 januari 1985 vervangen door de Rijkswet op het Nederlanderschap (Stb. 1984, 629). Na de inwerkingtreding van de nieuwe wet geschieden naturalisaties niet meer bij wet maar bij koninklijk besluit; ze kwamen dus ook niet meer in het parlement aan de orde.
- 29 Al in december 1982 stelde hij in een Kamerdebat vragen bij voorgenomen naturalisaties; zie een notitie van Ineke Haas-Berger voor de PvdA-fractie, 15-6-1983 (IISG, Archief PvdA-fractie, inv.nr. 773).
- 30 Vanuit de Eerste Kamer waren er (eerder in 1982) bezwaren gerezen tegen individuele naturalisatievoorstellen, dit in verband met aperte slordigheden; een van de bezorgde senatoren was de vvd'er Heijne Makkreel (zie *NRC Handelsblad*, 24-6-1982). Ook volgens Hilbrand Nawijn, in het begin van de jaren tachtig hoofd van de afdeling Asielzaken bij de directie Vreemdelingenzaken van het ministerie van Justitie, ging er veel mis bij de naturalisaties (interview met Hilbrand Nawijn, 25-9-2012).
- 31 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 54 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 32 HTK 1982-1983, 23-6-1983, 4835-4844.
- 33 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 55 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 34 Bootsma en Hoetink, *Over lijken* (2006) 156-157. Uit de Handelingen geschrapte opmerkingen werden bewaard in het 'lijkendossier'; vandaar de titel van het boek van Bootsma en Hoetink.
- 35 *Trouw*, 25-6-1983.
- 36 Bootsma en Hoetink, *Over lijken* (2006) 157.
- 37 HTK 1982-1983, 29-6-1983, 4976-4994.
- 38 Notulen racismeoverleg, bijeenkomst van partijvoorzitters, 26-10-1983 (IISG, Archief CPN, inv.nr. 1913).

- 39 HTK 1982-1983, 29-6-1983, 4976-4994; citaten op 4980.
- 40 Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid* (1997) 79-80.
- 41 Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-1984, Uitgebreide Commissievergadering 52, 13-2-1984, 18.
- 42 *Vrij Nederland*, 6-8-1983; *Haagsche Courant*, 8-10-1983.
- 43 *Radikalenkrant*, 17-3-1983. De *Radikalenkrant* was een PPR-partijblad.
- 44 *Vrij Nederland*, 6-8-1983. Cursivering in het origineel.
- 45 Notitie van Schelto Patijn voor de PvdA-fractie, 27-9-1983 (IISG, Archief PvdA-fractie, inv.nr. 1670).
- 46 *De Volkskrant*, 1-10-1983.
- 47 Brief van het PvdA-partijbestuur aan de afdelingen, 8-12-1983 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2850). Deze brief werd ook gepubliceerd in het partijblad *Witsenkader*.
- 48 *De Volkskrant*, 27-9-1983.
- 49 *Trouw*, 6-10-1983.
- 50 In de archieven is althans geen materiaal over dit overleg meer gevonden.
- 51 Verslag racisme-overleg, 12-12-1983 (IISG, Archief WBS, inv.nr. 618).
- 52 Brief van het Overleg Politieke Partijen over Racisme aan de vvd-fractie, 3-5-1984 (IISG, Archief WBS, inv.nr. 621).
- 53 In de archieven is althans geen materiaal over dit overleg meer gevonden.
- 54 *De Volkskrant*, 1-10-1983.
- 55 *Haagsche Courant*, 8-10-1983.
- 56 HTK 1983-1984, 11-10-1983, 295-371.
- 57 Zie over deze nota hoofdstuk 4.
- 58 HTK 1983-1984, 17-5-1984, 4772-4773.
- 59 HTK 1984-1985, 9-10-1984.
- 60 Zie de brief van 29-5-1985 van de voorzitter van de PvdA aan enkele afdelingen, waarin hij aangeeft dat ook in de PvdA de aandacht voor de CP was afgenomen (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2851).
- 61 *NRC Handelsblad*, 16-9-1989.
- 62 Besluitenlijst secretarissenoverleg, 10-1-1990 (NL-HaNA, Archief vvd-fractie, nummer toegang 2.19.201, inv.nr. 576).
- 63 Brief van het secretariaat PvdA-fractie aan het secretarissenoverleg, 13-12-1989 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1555 11).
- 64 *Het Parool*, 13-9-1989.
- 65 *Het Vrije Volk*, 8-5-1990.
- 66 Commissie-Rombouts, *De Partij van de Arbeid en allochtonen: Beleidskeuzes voor de negentiger jaren* (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1555 1v). Leden van de commissie-Rombouts waren Thanasis Apostolou, Jan Heemskerk, Arriën Kruyt, Joke Kniesmeyer, Tiny Lindeman en Peter Rombouts.
- 67 Interview met Peter Lankhorst, 28-10-2011.
- 68 Davis, *The impact of anti-immigration parties on mainstream parties' immigration positions* (2012) 61-62.
- 69 *De Volkskrant*, 12-9-1991.
- 70 Bolkestein koos voor zijn kritiek een andere invalshoek dan Janmaat. Hij

- stond voor de verdediging van de liberale westerse waarden tegen een in zijn ogen niet-liberale islam.
- 71 *LBR-bulletin*, 1992, nr. 4, 3.
- 72 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken over de integratie van minderheden (Tweede Kamer, vergaderjaar 1991-1992, 22 314, nr. 9).
- 73 HTK 1991-1992, 23-9-1992, 193-206.
- 74 *Trouw*, 23-9-1992.
- 75 *NRC Handelsblad*, 28-9-1992.
- 76 HTK 1992-1993, 23-9-1992, 217-218. Citaat op 218.
- 77 Zie hiervoor pagina 74 en hoofdstuk 6.
- 78 Uit verkiezingsonderzoek bleek dat burgers in het begin van de jaren negentig het vraagstuk rond minderheden en asielzoekers als het belangrijkste politieke issue zagen. Zie: Van Kessel en Krouwel, 'Van vergankelijke radicale dissidenten tot kwelgeesten van de gevestigde orde', 301-317.
- 79 *NRC Handelsblad*, 10-4-1993.
- 80 Van Donselaar, *Monitor Racisme en Extreem-rechts* (1997) 38.
- 81 *Trouw*, 30-3-1993; *Het Parool*, 30-3-1993. Voor een confrontatiestrategie pleitten de Haagse PvdA-fractievoorzitter P. Heijnen en de politicologen C. Choenni en M. Fennema.
- 82 *Het Parool*, 8-5-1993. Over deze afspraak zijn geen documenten in de archieven aangetroffen.
- 83 HTK 1992-1993, 6-5-1993, 4757-4758.
- 84 HTK 1993-1994, 22-9-1993, 50-51.
- 85 *NRC Handelsblad*, 27-10-1993; HTK 1993-1994, 27-10-1993, 1172; Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 143 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 86 *Trouw*, 26-10-1993.
- 87 *Trouw*, 26-10-1993.
- 88 *NRC Handelsblad*, 21-1-1994.
- 89 *NRC Handelsblad*, 28-10-1993.
- 90 *Vrij Nederland*, 12-2-1994.
- 91 Zie verder hoofdstukken 1 en (meer uitvoerig) 6.
- 92 *Het Parool*, 25-1-1994; *Algemeen Dagblad*, 29-1-1994; *Vrij Nederland*, 12-2-1994.
- 93 Besluitenlijst van het secretarissenoverleg, 30-5-1994 (NL-HaNA, Archief vvd-fractie, nummer toegang 2.19.201, inv.nr. 577). Uit de besluitenlijst van het secretarissenoverleg van 14-6-1994 bleek dat de cd niet gebruikmaakte van de uitnodiging (NL-HaNA, Archief vvd-fractie, nummer toegang 2.19.201, inv.nr. 577).
- 94 *NRC Handelsblad*, 5-10-1996.
- 95 HTK 1997-1998, 17-9-1997, 70 en 83. Zie ook *Trouw*, 18-9-1997.
- 96 *De Volkskrant*, 1-10-1983, en *NRC Handelsblad*, 10-6-2002.
- 97 Interview met Peter Lankhorst, 28-10-2011.
- 98 *Nieuwe Revu*, 3-3-1993.
- 99 *Nieuwe Revu*, 17-24 oktober 1986.

- 100 *Haagse Post*, 24-12-1988.
- 101 Interview met Erik Jurgens, 16-11-2011.
- 102 *Nieuwe Revu*, 17-24 oktober 1986.
- 103 *HP/De Tijd*, 12-4-2002.
- 104 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 108 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 105 De Tweede Kamer kon de informatie over de kamertoewijzing of over de toewijzing van plaatsen in de parkeergarage aan de cd overigens niet bevestigen. Navraag wees uit dat er geen stukken (of andere informatie) meer waren die hierover uitsluitsel konden geven (e-mail Tweede Kamer, 18-10-2012).
- 106 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 150 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 107 Spruyt, *25 Jaar Integratiedebat* (2007), gedownload van bartjanspruyt.blogspot.com/2007/09/25-jaar-integratiedebat.html op 16-2-2010. Ook de politicoloog Meindert Fennema schreef in *Trouw* (21-5-2003) dat de cd-fractiekamer op een zolder op het Binnenhof was gelegen; Schuurman moest elke dag door twee man naar boven worden gedragen. Zie verder een interview met advocaat Van Heijningen in *Elsevier*, 8-12-2007.
- 108 *Trouw*, 12-3-1992.
- 109 *NRC Handelsblad*, 9-5-1998.
- 110 HTK 2001-2002, 12-6-2002, 4953.
- 111 Interview met Peter Lankhorst, 28-10-2011.
- 112 Brants en Hoogendoorn, *Van vreemde smetten vrij* (1983) 152-153.
- 113 HTK 1983-1984, 11-10-1983, 328.
- 114 *Haagse Post*, 29-9-1984.
- 115 Interview met Peter Lankhorst op 28-10-2011.
- 116 Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein* (1999) 158-170, citaten op 170.
- 117 Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein* (1999) 148.
- 118 Zie hoofdstuk 1 en 6.
- 119 De cd kwam in het boek van Otjes niet aan de orde, omdat die geen nieuwe partij was maar een afsplitsing.
- 120 Otjes, *Imitating the newcomer* (2012).
- 121 Davis, *The impact of anti-immigration parties on mainstream parties' immigration positions* (2012) 145-156.
- 122 Voor de antidiscriminatiewetgeving en de aanpassingen daarin: zie hoofdstuk 4.
- 123 Zie de Kieswet: wetten.overheid.nl/BWBR0004627/geldigheidsdatum_14-07-2015 (geraadpleegd op 14-7-2015). Zie ook: Van Donselaar, *De staat paraat* (1995) 45-49.
- 124 HTK 1996-1997, 13-5-1997, 79-5501.
- 125 *NRC Handelsblad*, 7-5-1998.
- 126 Beschikking voorzitter van de afdeling Rechtspraak van de Raad van State, 14-5-1981, op het beroep van de Centruumpartij en de Nederlandse Volks-unie (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 267).

- 127 *Trouw*, 19-5-1981.
- 128 Uit het CRM-archief blijkt dat de wetswijziging met veel haast is gebeurd, zeker toen duidelijk werd dat er in 1982 weer Kamerverkiezingen zouden zijn (NL-HaNA, CRM, 2.27.19, inv.nr. 5347).
- 129 Tweede Kamer, vergaderjaar 1981-1982, 14-12-1981, 17 241, nr. 1-2; HTK 1981-1982, 16-6-1982; Van Donselaar, *De staat paraat* (1995) 46.
- 130 Memorie van toelichting inzake de wijziging van artikel 18 van de Omroepwet, Tweede Kamer, vergaderjaar 1981-1982, 17 241, nr. 3.
- 131 *NRC Handelsblad*, 29-7-1982.
- 132 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 36 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 133 Zie verder hoofdstuk 5.
- 134 Koole, 'Nieuwe regels voor politieke financiën', 52.
- 135 Wet subsidiëring politieke partijen, *Staatsblad* (1999) 257.
- 136 HTK 1997-1998, 23-6-1998, 6016-6043.
- 137 Op basis van Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland* (1988) 481-564 en Van Donselaar, *De staat paraat* (1995) 65-76.
- 138 Burgerlijk Wetboek, boek 2, artikel 20; zie verder Tweede Kamer, vergaderjaar 1984-1985, 17 476, nr. 5, 3.
- 139 Geciteerd in Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland* (1988) 547.
- 140 Voor deze CP-nota: zie hoofdstuk 4.
- 141 Brief PvdA-fractie aan Stichting De Bonte Was, 10-11-1983 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2850). De Stichting De Bonte Was plaatste in oktober 1983 een advertentie in de kranten waarin werd opgeroepen de CP te verbieden. Voor de 'politieke middelen' zie een conceptbrief van de voorzitter van de PvdA, M. van den Berg, voor *Witsenkader*, 1-3-1984 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2851).
- 142 Notitie voor de PvdA-fractie van Ineke Haas-Berger en Jan-Evert Keman, 21-6-1984 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2851).
- 143 Een stimulans voor dit debat was het uitkomen in april 1994 van een rapport van de Utrechtse Wetenschapswinkel waarin werd betoogd dat er voldoende juridische instrumenten en gronden waren om (onder meer) de CD te verbieden. Zie: Bolsius, *Racistische partijen met recht verbieden* (1994). Het rapport kreeg veel aandacht in de media en werd uitvoerig besproken in het *LBR-bulletin* (1994, nr. 3).
- 144 Voor de brief waarin het LBR verzocht om een verbod van de CD, zie het *LBR-bulletin*, 1994, nr. 3, 3.
- 145 Voor het persbericht van het LBR: zie het *LBR-bulletin* 1994, nr. 4, 15.
- 146 *LBR-bulletin* 1995, nr. 2, 56.
- 147 *NRC Handelsblad*, 2-3-1996.
- 148 *NRC Handelsblad*, 23-5-1996.
- 149 *NRC Handelsblad*, 20-8-1996.
- 150 Van Donselaar, *Monitor Racisme en extreem rechts* (2000) 51.
- 151 *De Groene Amsterdammer*, 21-11-2008.

- 152 *NRC Handelsblad*, 12-5-1997.
- 153 *Nieuwe Revu*, 3-3-1993.
- 154 Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 24 400 VII, nr. 45. Zie over demonstraties van de CD ook de hoofdstukken 4 (met name over het strafproces naar aanleiding van de demonstratie in Zwolle) en 7.
- 155 Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 25 033, nr. 1.
- 156 Verslag van een algemeen overleg van de Vaste commissie voor Binnenlandse Zaken, HTK 1996-1997, 23-10-1996, nr. 25 033.
- 157 *LBR-bulletin*, 1996, nr. 2, 19.
- 158 *De Volkskrant*, 1-6-1995.
- 159 Bovend'Eert en Kummeling, *Het Nederlandse Parlement* (2004) 121.
- 160 *NRC Handelsblad*, 4-4-1998.
- 161 Verslag van een algemeen overleg van de Vaste commissie voor Binnenlandse Zaken, HTK 1996-1997, 23-10-1996, nr. 25 033.
- 162 *De Volkskrant*, 1-10-1983.
- 163 *Algemeen Dagblad*, 27-3-1993.
- 164 HTK 1996-1997, 17-10-1996, 903-904.
- 165 In het vergaderjaar 1982-1983 bijvoorbeeld waren er 107 zittingen en was Janmaat 89 keer (is 83 procent) aanwezig; en in de vergaderjaren 1989-1990 en 1994-1995 waren er 94 respectievelijk 101 zittingen en was hij beide jaren 87 keer (is 93 respectievelijk 86 procent) aanwezig. Zie: Van Holsteyn, 'Hans Janmaat, kamerlid', 47-60, aldaar 52-53.
- 166 Van Holsteyn, 'Hans Janmaat, kamerlid', 47-60.
- 167 *Elseviers Magazine*, 25-2-1984.
- 168 De interrupties van de minister-president waren min of meer gelijk verdeeld over de premiers Lubbers (CDA, in de jaren 1982-1986 en 1989-1994) en Kok (PvdA, in de jaren 1994-1998).
- 169 HTK, Algemene Politieke (en Financiële) Beschouwingen van 1982 tot en met 1997, inclusief de debatten over de Regeringsverklaringen van 1982 en 1989.
- 170 HTK 1983-1984, 11-10-1983, citaat op 298.
- 171 HTK 1990-1991, 11-10-1990, citaat op 397.
- 172 HTK 1992-1993, 13-10-1992, citaat op 402.
- 173 HTK 1997-1998, 17-9-1997, citaat op 47.
- 174 HTK 1991-1992, 8-10-1991, 321.
- 175 HTK 1994-1995, 21-9-1994, 35.
- 176 HTK 1982-1983, 24-11-1982, 741.
- 177 HTK 1992-1993, 15-10-1992, 571.
- 178 HTK 1995-1996, 21-9-1995, 109.
- 179 HTK 1996-1997, 19-9-1996, 166.
- 180 HTK 1997-1998, 18-9-1997, 146.
- 181 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 161-162 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 182 *De Volkskrant*, Trouw en *Algemeen Dagblad*, 14-10-1992. Zie ook HTK 1992-1993, 13-10-1992, 427.

- 183 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 161-162 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263). Jurgens bevestigde dit verhaal van Janmaat (interview met Erik Jurgens, 16-11-2011).
- 184 Interview met Erik Jurgens, 16-11-2011.
- 185 *Trouw en de Volkskrant*, 14-9-1994.
- 186 *De Mediakrant*, januari 1993, nr. 1. Aan de Kamervoorzitter staan krachtens het Reglement van Orde drie ordemaatregelen ter beschikking: hij kan een Kamerlid vermanen en hem vragen zijn woorden terug te nemen, hij kan hem het woord ontnemen en hij kan hem uitsluiten van de vergadering van die dag; tot 1994 kon die uitsluiting-voor-een-dag worden verlengd tot maximaal een maand. Zie Bovend'Eert en Kummeling, *Het Nederlandse Parlement* (2004) 122-124.
- 187 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 169 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 188 Brief van Janmaat aan Schaefer, 7-9-1987, gepubliceerd in *CD-actueel* 1987, nr. 3, 21-9-1987.
- 189 Brief van Janmaat aan Van Erp, 14-1-1997 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 106).
- 190 *Trouw*, 16-1-1997.
- 191 *CD-Nieuwsbrief* 1997 nr. 1, 22-1-1997.
- 192 Zie hoofdstuk 6.
- 193 *De Mediakrant*, januari 1993, nr. 1.
- 194 Zie bijvoorbeeld een interview met *Elseviers Magazine*, 25-2-1984.
- 195 Rechtbank Amsterdam, uitspraak in kort geding, 26-2-1981, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 19-21.
- 196 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 169 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263) 28.
- 197 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 57 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263). Zie ook een brief van Janmaat aan Dolman, 8-2-1984, waarin hij aangeeft geen juridische stappen te zullen zetten (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr.16).
- 198 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 57 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263); *Groene Amsterdammer*, 12-10-1983.
- 199 *Het Vrije Volk*, 10-5-1984. Dagvaarding tegen drs. M.P.A. van Dam, 16-5-1984 (Archief VARA, inv.nr. 233).
- 200 Concept-dagvaarding tegen J.M. den Uyl, 1986 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 316).
- 201 *De Groene Amsterdammer*, 12-10-1983.
- 202 Met als opties bij de strategie 'isoleren': het aanleggen van een cordon sanitaire, het veranderen van de electorale spelregels, het aanpassen van wetgeving en het overgaan tot een partijverbod.
- 203 De Lange, 'Cordon sanitaire', 54-58.
- 204 De CP en CD probeerden dat effect nog te versterken door cassettebandjes te maken van Janmaats inbreng in belangrijke debatten en die te verspreiden in wijken waar hun (potentiële) aanhang woonde. Zie ook hoofdstuk 5.

- 205 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme* (2010) 119.
 206 Art, *Inside the radical right* (2011) 23 en 44-49.
 207 Van Spanje en Van der Brug, 'The Party as Pariah', 1022-1040; Van Spanje en Van der Brug, 'Being intolerant of the intolerant', 353-384.
 208 Uitspraak van Janmaat in *NRC Handelsblad*, 9-4-1998.

4 'Leve de rechtsstaat!'

- 1 Janmaat riep dit nadat hij op 25 november 1993 was vrijgesproken door de Haagse rechtbank; zie *Trouw*, 26-11-1993.
- 2 Zie hoofdstuk 5.
- 3 Zie hoofdstuk 7.
- 4 Deze zaken komen in dit boek verder niet aan de orde. Bij deze zaken proberen maatschappelijke organisaties en particulieren de kandidatenlijsten en de partijregistratie van de CP en CD ongeldig te laten verklaren.
- 5 Deze zaken komen in dit boek verder niet aan de orde. Bij deze zaken proberen werkgevers (met name scholen) een werknemer die actief is in de CP te ontslaan. Dit overkwam in 1984 onder meer Janmaat.
- 6 Deze zaken komen aan de orde in de hoofdstukken 3 tot en met 7.
- 7 Zie wetten.overheid.nl/BWBR0001840/geldigheidsdatum_16-10-2012, geraadpleegd op 16-10-2012.
- 8 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 47.
- 9 Van Leeuwen, *Uit het spoor van Thorbecke* (2013).
- 10 Het verbod op rassendiscriminatie was in meer internationale verdragen vastgelegd dan alleen in het IVUR-verdrag, namelijk in het Internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten van 19 december 1966, het Internationaal verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten van 19 december 1966 en het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden van 4 november 1950 (zie: Nota Minderhedenbeleid, Tweede Kamer, vergaderjaar 1982-1983, 16 102, nr. 21, 95).
- 11 Voor de tekst van het IVUR-verdrag, zie www.arti.nl/artikel/6556-Tekst_Internationaal_verdrag_inzake_de_uitbanning_van_alle_vormen_van_rassendiscriminatie (geraadpleegd op 21-10-2012).
- 12 Dat kernartikel is artikel 4. Zie verder Woltjer, 'The United Nations Convention of the Elimination of All Forms of Racial Discrimination', 51-62.
- 13 Van der Neut, *Discriminatie en strafrecht* (1986) 31.
- 14 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 278. Zie voor de achtergronden van de antidiscriminatiewetgeving ook Fenne-
ma, 'Legal repression of extreme-right parties', 119-144.
- 15 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 277-278.
- 16 Respectievelijk artikel 137c, d en e.
- 17 Respectievelijk artikel 429ter en quater.

- 18 Van der Neut, *Discriminatie en strafrecht* (1986) 33-34.
- 19 Rosier, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie* (1997) 250.
- 20 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme* (2010) 69.
- 21 Van Noorloos, *Hate Speech Revisited* (2011) 333.
- 22 Van Noorloos, *Hate Speech Revisited* (2011) 339.
- 23 Nota Integratiebeleid etnische minderheden, Tweede Kamer, vergaderjaar 1998-1999, 26 426, nrs. 1-2.
- 24 Nota Minderhedenbeleid, Tweede Kamer, vergaderjaar 1982-1983, 16 102, nr. 21, 90.
- 25 Nota Minderhedenbeleid, Tweede Kamer, vergaderjaar 1982-1983, 16 102, nr. 21, 99-103.
- 26 Zie Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 54, noot 52. Het gaat om de circulaire van 6-8-1981, de circulaire van 16-8-1982, de instructie in discriminatiezaken van 1-6-1984 en de nadere instructie van 1-4-1985.
- 27 Dit is het overleg tussen de burgemeester, de lokale politiechef en een tegenwoordiger van het Openbaar Ministerie.
- 28 Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 54.
- 29 Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Vijfjaar Landelijk Bureau Racismebestrijding* (1990) 5-6.
- 30 Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Jaarverslag 1994* (1995).
- 31 Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Vijfjaar Landelijk Bureau Racismebestrijding* (1990) 95-96.
- 32 Van Noorloos, *Hate Speech Revisited* (2011) 334-336.
- 33 *Groene Amsterdammer*, 18-4-1984.
- 34 Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1984* (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 35 Rosier, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie* (1997) 29.
- 36 *NRC Handelsblad*, 19-3-1984.
- 37 Memorie van toelichting bij de begroting 1984 van het ministerie van Justitie, Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-1984, 18 100, hoofdstuk VI, nr. 2.
- 38 Rechtbank Amsterdam, uitspraak in kort geding, 25-5-1982 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 324 11).
- 39 Rosier, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie* (1997) 298-299.
- 40 Gerechtshof Amsterdam, uitspraak, 10-3-1983, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 49-51.
- 41 Rechtbank Amsterdam, vordering tot gerechtelijk vooronderzoek, 15-9-1983 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 273).
- 42 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 18-8-1987, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 242-243. Zie ook hoofdstuk 3 voor Janmaats bijdragen aan een debat in de Tweede Kamer over enkele naturalisaties. De verwijzing naar Delft betreft de schietpartij in café 't Koetsiertje op 5 april 1983 door een man van Turkse afkomst, waarbij zes doden en vier zwaargewonden vielen.
- 43 Hoge Raad, uitspraak, 11-3-1986 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 281).

- 44 *Algemeen Dagblad*, 5-8-1987.
- 45 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 18-8-1987, met noot van L. Mulder, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 242-243.
- 46 Hoge Raad, uitspraak, 21-6-1988, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 300-308.
- 47 Rechtbank Zwolle, uitspraak, 6-2-1986, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 148-150.
- 48 Rechtbank Zwolle, uitspraak, 6-2-1986, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 148-150.
- 49 Hoge Raad, uitspraak, 21-6-1988, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 300-308.
- 50 Hoge Raad, uitspraak, 21-6-1988, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 300-308.
- 51 Gerechtshof Den Bosch, uitspraak, 5-10-1989, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 408-410.
- 52 Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991) 191.
- 53 Nota 'Nederland voor de Nederlanders', 23-24 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 289).
- 54 *Trouw*, 8-5-1984.
- 55 Ben Fresco was gemeenteraadslid in Almere. Hij trad in februari 1984, een maand na zijn aantreden, uit de CP-fractie.
- 56 In artikel 137 (lid c en d) van het Wetboek van Strafrecht gaat het over uitspraken die 'in het openbaar' zijn gedaan; daar was in dit geval geen sprake van.
- 57 Rechtbank Amsterdam, uitspraak in kort geding, 10-5-1984 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 266).
- 58 Persbericht Anne Frank Stichting, zonder datum (Archief Anne Frank Stichting).
- 59 Gerechtshof Amsterdam, uitspraak, 13-9-1984 (Archief Anne Frank Stichting). Janmaat verklaarde tijdens de zitting dat verdere verspreiding van de nota niet werd overwogen (*de Volkskrant*, 14-9-1984).
- 60 Antwoord van de minister van Justitie op Kamervragen van de CDA'er V. van der Burg, 11-5-1984 (Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-1984, 770).
- 61 Anne Frank Stichting, Jaarverslag 1984 (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 62 *De Volkskrant*, 23-3-1985 en 5-4-1985.
- 63 Hoge Raad, uitspraak, 24-2-1987, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 213-216.
- 64 *LBR-bulletin* 1986, nr. 1, 7.
- 65 Rechtbank Den Haag, uitspraak in kort geding, 6-2-1986 (Archief Anne Frank Stichting); ook in *Nederlandse Jurisprudentie*, KG 1986, 118. Zie voor het eerder in dit hoofdstuk besproken Amsterdamse arrest: Gerechtshof Amsterdam, uitspraak, 10-3-1983; in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 49-51.
- 66 Gerechtshof Den Haag, uitspraak, 14-11-1986, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 201-202.

- 67 Gerechtshof Den Haag, uitspraak, 2-6-1988, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 298-299.
- 68 Gerechtshof Den Haag, uitspraak, 2-6-1988, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 298-299.
- 69 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 254.
- 70 Burgerlijk Wetboek, artikel 162 lid 2 boek 6; zie: wetten.overheid.nl/BWBR0005289/Boek6/Titel3/Afdeling1/Artikel162/geldigheidsdatum_27-11-2012 (geraadpleegd op 27-10-2012).
- 71 Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 67-71.
- 72 Interview met mr. H. de Graaff, 8-4-2013. Interview met mevrouw mr. A.J. Molhoek, 3-5-2013.
- 73 Deze paragraaf is mede gebaseerd op informatie uit interviews met twee officieren van justitie die in de jaren negentig actief waren als discriminatieofficier. Ik acht deze informatie voldoende betrouwbaar om in dit boek te gebruiken, omdat beide interviews in grote lijnen eenzelfde beeld schetsen van de ontwikkelingen. De informatie uit de interviews is aanvullend gebruikt op de informatie ontleend aan de literatuur en archiefstukken.
- 74 Interview met mevrouw mr. A.J. Molhoek, 3-5-2013. Zie ook het interview met mr. H. de Graaff, 8-4-2013.
- 75 Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 37-38.
- 76 Bol en Docter-Schamhardt, *Politie en Openbaar Ministerie tegen rassendiscriminatie* (1993). Zie verder Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 54-55.
- 77 Zie voor deze richtlijn: Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (Deventer 1997) bijlage 4. De richtlijn van 1993 was van toepassing tot september 1997, toen een aangepaste richtlijn in werking trad. Er waren geen beleidswijzigingen, wel werd de richtlijn op enkele punten geactualiseerd en aangepast. De richtlijn van 1997 was van toepassing tot april 1999. Voor de richtlijn van 1997: zie *Staatscourant* 1997, nr. 146.
- 78 Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 40-44, citaat op 44. De Fey e.a. (eds.) *Met recht discriminatie bestrijden* (2004) 68-73.
- 79 Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 55-56 en 60-61. Zie ook Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem-rechts* (1997) bijlage 2, III-III4.
- 80 Zie voor deze richtlijn: Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem-rechts* (1997) bijlage 3.
- 81 Jaaroverzicht Minderhedenbeleid 1996, Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 24 401, nr. 2.
- 82 Memorie van toelichting bij de begroting 1992 van het ministerie van Justitie, Tweede Kamer, vergaderjaar 1991-1992, 22 300, hoofdstuk VI, nr. 2. Mevrouw A.J. Molhoek was coördinator van 1990 tot 1993 (interview met mevrouw mr. A.J. Molhoek, 3-5-2013).

- 83 Memorie van toelichting bij de begroting 1993 van het ministerie van Justitie, Tweede Kamer, vergaderjaar 1992-1993, 22 800, hoofdstuk VI, nr. 2.
- 84 Interview met mevrouw mr. A.J. Molhoek, 3-5-2013.
- 85 Interview met mr. H. de Graaff, 8-4-2013.
- 86 Rechtbank Den Haag, uitspraak in kort geding, 27-7-1989 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 335).
- 87 Gerechtshof Den Haag, uitspraak, 20-3-1991, in: *LBR-bulletin* 1991, nr. 3, 14-18.
- 88 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 254-255.
- 89 C.F. Pattipawae in *LBR-bulletin* 1991, nr. 3, 17.
- 90 Van Eck, Kellerman en Nieuwboer (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 49.
- 91 Interview met mr. A.C.M. Welschen, 29-12-2011. Ook volgens mevrouw Molhoek was er rond 1990-1992 druk op het Openbaar Ministerie vanuit de Kamer en vanuit het ministerie om discriminatie (in het algemeen; niet specifiek de CD) actiever te gaan vervolgen (interview met mevrouw mr. A.J. Molhoek, 3-5-2013).
- 92 Van Eck, Kellerman en Nieuwboer (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 49.
- 93 *CD-info* 1991, nr. 3.
- 94 Dit conform een arrest van de Hoge Raad (mededeling mr. A.C.M. Welschen in een interview, 29-12-2011). Mr. Welschen was in 1992 officier van justitie in Den Haag, belast met discriminatiezaken.
- 95 *LBR-bulletin* 1994, nr. 1, 16.
- 96 Noot 't Hart in *Nederlandse Jurisprudentie* (1999) 634.
- 97 Interview met mr. A.C.M. Welschen, 29-12-2011.
- 98 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 25-11-1993 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 347 1).
- 99 *Trouw*, 26-11-1993. Dit was ook de kop boven het voorpagina-artikel in *CD-info* 1993, nr. 11.
- 100 *CD-info* 1993, nr. 11; *CD-actueel* 1993, nr. 4.
- 101 *LBR-bulletin* 1994, nr. 1, 16.
- 102 *Trouw*, 26-11-1993.
- 103 *LBR-bulletin* 1994, nr. 1, 16. Mr. A.C.M. Welschen zei in een interview op 29-12-2011 dat het besluit om de zaak opnieuw te starten was genomen na overleg tussen de hoofdofficier van justitie in Den Haag en de advocaat-generaal van het Haagse ressortsparket.
- 104 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 4-5-1994, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 761-773. Citaten uit de dagvaarding.
- 105 *Telegraaf*, 21-4-1994.
- 106 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 4-5-1994, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 761-773.
- 107 *CD-info* 1994, nr. 5.
- 108 *Volkskrant*, 21-4-1994.

- 109 *Trouw*, 21-4-1994. Staatssecretaris A. Kosto (PvdA) van Justitie bevestigde dat het proces tegen de CD, Janmaat en Schuurman een 'politiek proces' was; het moest een 'signaal aan de kiezers' geven (NRC, 29-4-1994). In dezelfde krant ontkende een Justitiewoordvoerder overigens 'dat er een formeel beleid bestaat om extreem-rechts met het oog op de verkiezingen intensief te vervolgen' (NRC, 29-4-1994).
- 110 *LBR-bulletin* 1994, nr. 3, 4. Zie ook hoofdstuk 3.
- 111 *LBR-bulletin* 1994, nr. 4, 29. Zie ook hoofdstukken 3 en 5.
- 112 Gerechtshof Den Haag, uitspraak, 28-3-1995, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 49-56. Schuurman werd onder meer veroordeeld voor de hiervoor geciteerde uitspraak.
- 113 *CD-info* 1995, nr. 3 en *CD-info* 1995, nr. 4.
- 114 Hoge Raad, uitspraak, 16-4-1996, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 134-138.
- 115 *LBR-bulletin* 1996, nr. 3, 23.
- 116 Gerechtshof Amsterdam, uitspraak, 23-12-1996, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 197-204. Janmaat werd veroordeeld voor zijn beide hiervoor geciteerde uitspraken; de andere uitspraken in de dagvaarding achtte het Hof niet strafbaar.
- 117 *NRC Handelsblad*, 24-12-1996. De termen 'Gedankenpolizist' en 'gedachtepolitie' (verderop in dit hoofdstuk) zijn ontleend aan 1984 van George Orwell.
- 118 Gerechtshof Amsterdam, uitspraak, 23-12-1996, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 204.
- 119 Verzoekschrift aan de Secretaris-generaal bij de Raad van Europa, 2-12-1997 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 350).
- 120 Verzoekschrift aan de Secretaris-generaal bij de Raad van Europa, mei 1996 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 121 Hoge Raad, uitspraak, 16-4-1996, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 134-138.
- 122 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 253.
- 123 *Nederlandse Jurisprudentie*, AB 1990, 150, noot van B.P. Vermeulen.
- 124 Interview met mr. A.C.M. Welschen, 29-12-2011. Welschen noemde als voorbeeld het proces-Wilders uit 2011.
- 125 Zie hoofdstuk 7.
- 126 Hippe e.a., 'Kroniek 1996', 24-27.
- 127 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 165 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 128 Hippe e.a., 'Kroniek 1996', 24-27.
- 129 Interview met mevrouw mr. M.H. Verwiel, 17-10-2013. Mevrouw Verwiel was in 1996 officier van justitie te Zwolle en onder meer belast met discriminatiezaken.
- 130 Requisitoir van de officier van justitie, mevrouw mr. M. Verwiel, 17-3-1997 (kopie ontvangen van mevrouw Verwiel).
- 131 Rechtbank Zwolle, uitspraak, 28-3-1997 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).

- 132 *Algemeen Dagblad*, 29-3-1997.
- 133 *LBR-bulletin* 1997, nr. 3, 22-23.
- 134 *De Volkskrant*, 12-3-1997.
- 135 *LBR-bulletin* 1998, nr. 2, 13-14.
- 136 *Elsevier*, 14-3-1998.
- 137 Brief van Janmaat aan de president van de Rechtbank Zwolle, 2-4-1997 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 138 Gerechtshof Arnhem, uitspraak, 29-12-1997 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 358).
- 139 Hoge Raad, uitspraak, 18-5-1999, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 438-444. Artikel 71 van de Grondwet regelt de parlementaire immuniteit; deelnemers aan de beraadslagingen in de Staten-Generaal (onder wie Kamerleden) kunnen niet in rechte worden vervolgd of aangesproken voor hetgeen ze daar hebben gezegd of aan deze schriftelijk hebben overgelegd. Zie Voermans, 'Parlementariërs en de rechter', 240-249.
- 140 Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 444-446.
- 141 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 166 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 142 Verzoekschrift van Janmaat aan het Europese Hof van de Rechten van de Mens, 3-8-1999 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 143 Brief van de heer P.M. Kempees namens het EHRM aan H. Janmaat, 16-8-1999 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 144 European Court Of Human Rights, Chronological list of judgments, advisory opinions and published decisions; versie 5 mei 2011 (geraadpleegd op 11 mei 2011).
- 145 Brief van Janmaat aan H.M. de Koningin, 5-9-1999 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 146 Brief van het ministerie van Justitie aan Janmaat, 2-8-2000 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 147 Verzoek tot herziening van Janmaat aan de Hoge Raad, februari 2002 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 178). Balkenende schreef op 25-1-2002 een artikel in *NRC Handelsblad* over de multiculturele samenleving.
- 148 Hoge Raad nr. 02722/02 H, 6-5-2003 (geraadpleegd op de website www.rechtspraak.nl op 22-5-2010).
- 149 Zie onder meer de journalist H.J. Schoo (*Elsevier*, 18-1-1997), de filosoof Ger Groot (*NRC Handelsblad*, 9-3-1996) en de politicoloog Meindert Fennema (*de Volkskrant*, 12-3-1997, en *NRC Handelsblad*, 4-4-1998).
- 150 *LBR-bulletin* 1997, nr. 1, 14-17. Zie ook uitvoeriger: Fennema, 'Legal repression of extreme-right parties', 119-144.
- 151 *Het Parool*, 27-2-1996.
- 152 Zie onder meer de publicist Paul Bordewijk (*Intermediair*, 22-3-1996) en de journalist Annet Bleich (*de Volkskrant*, 26-3-1997). Zie ook het requi-sitoir van de officier van justitie mevrouw mr. M. Verwiel, 17-3-1997 (kopie ontvangen van mevrouw Verwiel).

- 153 Rosier, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie* (1997) 73-74.
- 154 *NRC Handelsblad*, 4-4-1998.
- 155 *Het Parool*, 27-3-1997. Veeris was directeur van Forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling te Utrecht.
- 156 Volgens Fennema leek de antidiscriminatiewetgeving toch 'quite effective' te zijn geweest bij het bestrijden van wat hij 'politiek racisme' noemde. Zie: idem, 'Legal repression of extreme-right parties', 119-144, aldaar 138.
- 157 Zie ook *NRC Handelsblad*, 14-3-2009. De krant sprak voor dat artikel met rechters die Janmaat in de jaren negentig hadden berecht.
- 158 Het gaat hier om een veroordeling tijdens het Kamerlidmaatschap. Zie: Voermans, 'Parlementariërs en de rechter', 240-249.
- 159 *CD-actueel* 1987, nr. 2.
- 160 *CD-actueel* 1987, nr. 3.
- 161 *Trouw*, 23-7-1993.
- 162 Dat geldt ook voor de zaken over overheidssubsidies voor partij-instellingen; zie hoofdstuk 5.
- 163 *CD-info* 1990, nr. 6.
- 164 *Haagse Post*, 19-11-1983.
- 165 *CD-info* 1995, nr. 4.

5 'Wij zijn kapot gespeeld'

- 1 Uitspraak van Janmaat over de rol van de BVD ten opzichte van de Centruumpartij; zie Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 86-90 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 2 In dit boek zal dan ook niet op deze twee actoren worden ingegaan.
- 3 Koole, 'Ledenpartijen of staatspartijen?', 156-182; Commissie subsidiëring politieke partijen, *Waarborg van kwaliteit* (1991). Sinds 1998 heet het ministerie: Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- 4 Koole, 'Nieuwe regels voor politieke financiën', 52. Zie ook *Staatsblad* 1999, 257.
- 5 Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht* (1982). Het citaat is van minister Beernink en is ontleend aan het genoemde boek van Elzinga (zie pagina 223).
- 6 De hervormd theoloog prof. dr. G. van der Leeuw (1890-1950), voor de PvdA minister in het kabinet-Schermerhorn, en de econoom E.F. Schumacher (1911-1977), schrijver van het boek *Small Is Beautiful*, waren voor de CP en waarschijnlijk met name voor oprichter Brookman een bron van inspiratie, Van der Leeuw vanwege zijn ideeën over cultuurpolitiek en Schumacher vanwege zijn ideeën over kleinschaligheid.
- 7 *NRC Handelsblad*, 21-7-1983.
- 8 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de CP, 20-7-1983, nr. B83/U1832 (Semi-statisch archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties [verder: SSA-BiZa], inv.nr. 1321).

- 9 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de dr. E.F. Schumacher Stichting, 26-9-1983, nr. B83/2213 (ssa-BiZa, inv.nr. 1321).
- 10 Notities aan de minister van Binnenlandse Zaken van de directeur Binnenlands Bestuur (13-10-1982) en hoofd stafafdeling Constitutionele Zaken en Wetgeving (14-10-1982) (nl-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3156). Citaat uit de notitie van hoofd Constitutionele Zaken en Wetgeving.
- 11 Lucardie en Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1983', 13-42. Een voorwaarde voor het verlenen van de subsidie aan het Wetenschappelijk Bureau was dat de cp de oorspronkelijke naam, de prof. G. van der Leeuw Stichting, zou wijzigen. De cp veranderde daarop de naam in 'Stichting Wetenschappelijk Bureau Centrumpartij'. Ook over de naam van de Schumacher Stichting was er enige commotie. Voor de stichting MeMo, een beweging voor kleinschalig en milieuvriendelijk ondernemen, was Schumacher een bron van inspiratie; de stichting overwoog naar de rechter te stappen. Zie *De Waarheid*, 11-8-1983, en *de Volkskrant*, 17-9-1983.
- 12 De bestuurskundige Snellen maakte in zijn inaugurele rede onderscheid tussen de politieke, de juridische, de economische en de wetenschappelijke rationaliteit van overheidsbeleid; in de praktijk van het overheidsbeleid is er een voortdurende spanning tussen deze rationaliteiten. Zie: Snellen, *Boeiend en geboeid* (1987).
- 13 Zie brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de John F. Kennedy Stichting, 28-2-1985 (nl-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3156).
- 14 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 92 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 15 De John F. Kennedy Stichting werd opgericht op 30-11-1984 (cd, Jaarverslag 1984; zie ssa-AIVD bijlage bij Informatierapport met acd nr. 1787439, 18-4-1985). Binnenlandse Zaken verzette zich tegen deze benaming, omdat er in Nederland al een stichting met die naam bestond; dat zou maar tot verwarring kunnen leiden; zie de brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de John F. Kennedy Stichting, 28-2-1985 (nl-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3156).
- 16 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 92 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263). swoci werd opgericht op 13-12-1984 (cd, Jaarverslag 1984; zie ssa-AIVD bijlage bij Informatierapport met acd nr. 1787439, 18-4-1985).
- 17 Notitie van de directeur-generaal Binnenlands Bestuur en de chef stafafdeling Constitutionele Zaken en Wetgeving aan de minister van Binnenlandse Zaken, 18-2-1985 (nl-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3157).
- 18 Zie brief en beschikking van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de Stichting Politieke Kadervorming, 24-5-1985 (nl-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3156).
- 19 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan het LOSON, 23-1-1984 (nl-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3156).

- 20 Zie hoofdstuk 4.
- 21 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 28-9-1984, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 103-104. De rechter verklaarde de eisende partij en niet ontvankelijk. Zij moesten bij de bestuursrechter, de afdeling Rechtspraak van de Raad van State, zijn; daar konden overheidsbesluiten zoals over subsidies worden aangevochten.
- 22 Brief van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan het Wetenschappelijk Bureau van de Centruumpartij, 4-7-1984 (NL-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 31576).
- 23 Zie hoofdstuk 4.
- 24 Nota Subsidiëring politiek-wetenschappelijke instituten en instituten voor politieke scholing en vorming, 13-9-1984, Tweede Kamer vergaderjaar 1983-1984, 18543, nrs. 1 en 2. Volgens het IVUR-verdrag mag een overheid geen steun, dus ook geen financiële steun, verlenen aan een organisatie die rassendiscriminatie pleegt dan wel daartoe aanzet. Over dat verdrag zie verder hoofdstuk 4.
- 25 Tweede Kamer vergaderjaar 1984-1985, 18543, nr. 3.
- 26 Wet Subsidiëring politieke instituten; Tweede Kamer, vergaderjaar 1985-1986, 19508, nrs. 1 en 2, 5-5-1986.
- 27 HTK 1987-1988, 28-4-1988.
- 28 Gewijzigd voorstel van wet, 20-5-1988; zie Commissie subsidiëring politieke partijen, *Waarborg van kwaliteit* (Den Haag 1991) bijlage 3.4.
- 29 Commissie subsidiëring politieke partijen, *Waarborg van kwaliteit* (1991) 14. De Eerste Kamer wees het wetsvoorstel met algemene stemmen af, omdat alleen partij-instellingen van in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen konden worden gesubsidieerd (Eerste Kamer, vergaderjaar 1989-1990, 11-9-1990).
- 30 Voorzitter van de commissie was J.Th.J. van de Berg, secretaris was R.A. Koole, beiden verbonden aan de Universiteit Leiden.
- 31 Commissie subsidiëring politieke partijen, *Waarborg van kwaliteit* (Den Haag 1991) 57-62.
- 32 Wet subsidiëring politieke partijen, *Staatsblad* (1999) 257.
- 33 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan het hoofdbestuur van de Centruumpartij, 2-11-1984 (NL-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 31557).
- 34 Zie de door de voorzitter van het Wetenschappelijk Bureau van de CP, W.J. Bruyn, opgestelde jaarrekening over 1984, ontvangen op het ministerie van Binnenlandse Zaken op 18-10-1985 (NL-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 31557).
- 35 Zie de brieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken en van de CP (-stichtingen) in NL-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 31557. Zie ook de notitie van de directeur-generaal Openbaar Bestuur aan de minister van Binnenlandse Zaken, 25-4-1989 (SSA-BiZa, inv.nr. 1321).
- 36 Nota van de directeur-generaal Openbaar Bestuur aan de minister van Binnenlandse Zaken inzake de subsidie van het Wetenschappelijk Bureau van

- de CP, 7-3-1988 (NL-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 31557).
- 37 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de voorzitter van de afdeling Rechtspraak van de Raad van State, 7-9-1993 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer I, 2.02.23.01, inv.nr. 329).
- 38 Omdat de CD lang talmde bij het terugbetalen van te veel ontvangen voorschotten, besloot het ministerie van Binnenlandse Zaken per 1 januari 1992 te korten op de voorschotten voor de CD-stichtingen. Dat leidde tot veel rechtszaken van de CD-stichtingen tegen het ministerie.
- 39 Interview met Meine Henk Klijsma, 27-2-2014.
- 40 Die cassettebandjes bevatten toespraken van Janmaat in de Tweede Kamer en werden in 1986 door de CD ook elders verspreid, onder meer in de Leidse Merenwijk (eigen collectie; bandje ontvangen van Huub Wijffjes).
- 41 Raad van State, uitspraak, 19-11-1990, nr. Ro1.88.3612 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 42 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 24-2-1993 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 351).
- 43 Stuk over het conservatoir beslag op het huis van Janmaat, 2-2-1994 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 213).
- 44 *Trouw*, 3-2-1994.
- 45 Brief Janmaat aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 22-5-1995 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 213).
- 46 Stuk over het conservatoir beslag op het huis van Janmaat, 2-2-1994 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 213).
- 47 *Het Parool*, 26-3-1993. Janmaat doelde op het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, gevestigd in Straatsburg.
- 48 Brief van de landsadvocaat aan Janmaat, 21-12-1993 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 231).
- 49 Deze deskundigen waren dr. G.J. Veerman (voormalig plv. hoofd van het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum van het ministerie van Justitie) en dr. J.T. van Stegeren (voormalig juridisch adviseur van het ministerie van Binnenlandse Zaken).
- 50 Beschikking van het ministerie van Binnenlandse Zaken met nota van toelichting, 8-7-1994 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 225). Voor de rapportages van beide deskundigen, zie IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 225. Voor de bundel artikelen van Van Heijningen, zie IISG, Archief Hans Janmaat inv.nrs. 219 en 220.
- 51 Besluit ministerie van Binnenlandse Zaken, 19-10-1994 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 225).
- 52 Nota van de directeur-generaal Openbaar Bestuur aan de minister van Binnenlandse Zaken, 13-9-1995, nr. BW95/1589 (ssa-BiZa inv.nr. 1991502254).
- 53 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan Stipolka, 28-8-1995 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 232).
- 54 Bezwaarschrift van Stipolka aan de Rechtbank Den Haag, 6-10-1995 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 232).

- 55 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 4-4-1996 (ssa-BiZA inv.nr. 1991502254).
- 56 Interne notitie ministerie van Binnenlandse Zaken, 20-6-1996 (ssa-BiZA inv.nr. 1991502254).
- 57 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan Stipolka, 19-7-1996, nr. BW96/UI387 (ssa-BiZA inv.nr. 1991502254).
- 58 Raad van State, uitspraak na hoger beroep, 3-10-1997, nr. HO1.96.0423 (ssa-BiZA inv.nr. 1991502254).
- 59 Raad van State, uitspraak op een verzet, 13-7-1998, nr. HO1.96.0423 (ssa-BiZA inv.nr. 1991502254).
- 60 De *Professors World Peace Academy* is een nog bestaande stichting (zie www.pwpa.org; geraadpleegd op 12-11-2013), opgericht in 1973 door Sun Myung Moon, de leider van de Verenigingskerk.
- 61 Beslissing ministerie van Binnenlandse Zaken, 20-11-1992 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 345).
- 62 Raad van State, uitspraak, 16-2-1996, zaaknummer RO1.92.3144 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer I, 2.02.23.01, inv.nr. 353).
- 63 *Vrij Nederland*, 18-2-1995.
- 64 Zie een artikel over de financiers van de CD in *Elsevier*, 10-3-1990. De CD onderhield via Wim Koetsier nauwe banden met de Verenigingskerk. Koetsier was actief in de Nederlandse tak van de kerk, was medewerker van Janmaat en was voorzitter van de Karel de Grote Stichting (zie *Trouw*, 23-8-2000; zie ook een brief van Janmaat aan Koetsier van 6-2-1997 in het Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn). De Verenigingskerk zou ook banden onderhouden met andere extreem-rechtse partijen in West-Europa.
- 65 Pleitnota van het ministerie van Binnenlandse Zaken, z.d., waarschijnlijk januari 1996 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer I, 2.02.23.01, inv.nr. 329). In december 1995 had het ministerie voor intern gebruik een lijst samengesteld van niet-subsidiabel geachte posten bij andere partijen; daaruit blijkt dat terugvordering bij de meeste partijen wel eens voorkwam, maar niet structureel (Notitie, 5-12-1995, ssa-BiZa inv.nr. 1992501231). Ook in november 1999 werd een dergelijke lijst opgesteld (Notitie, 1-11-1999, ssa-BiZa inv.nr. 1996502503 [1404]).
- 66 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de voorzitter van de afdeling Rechtspraak van de Raad van State, 7-9-1993 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer I, 2.02.23.01, inv.nr. 329).
- 67 *Het Parool*, 26-3-1993.
- 68 Brief van Janmaat aan minister Van Dijk, 16-1-1989 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 69).
- 69 *Staatscourant*, 5-12-1990.
- 70 *CD-info*, 1994, nr. 6.
- 71 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 139 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 72 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 150 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263). Janmaat mocht zijn pijlen dan richten op de PvdA-ministers,

- hun beleid ten opzichte van de CD versilde niet van dat van de CDA- en VVD-ministers van Binnenlandse Zaken.
- 73 SSA-AIVD, Informatierapport zd (ACD nr. 1685389, 26-7-1983); dit betrof een HB-vergadering, 20-6-1983 (Argus cp02-02). In het verslag van deze HB-vergadering is deze opmerking niet terug te vinden (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 15).
 - 74 Brief van Bruyn aan Janmaat, 27-04-1984 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 62). Dat betrof waarschijnlijk de huur van de flat die Vreeswijk bewoonde in Almere; hij was daar gemeenteraadslid voor de CP.
 - 75 SSA-AIVD Informatierapport zd (ACD nr.1744489, 1-8-1984). Zie Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris* (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263) 80. Zie ook een verslag van het Topkaderweekend dat plaatsvond van 22 tot 24 juni 1984, in: *Centrumnieuws*, 1984, nr. 3.
 - 76 SSA-AIVD Informatierapport zd (ACD nr.1749760, 2-10-1984). Het betrof de HB-vergadering, 31-8-1984. In het CP-verslag van deze HB-vergadering is deze opmerking niet terug te vinden (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 15).
 - 77 *AFdruk* 1990, nr. 55, 22.
 - 78 De Stichting Beheerszaken was de CD-stichting waarin de verkiezingskas van de partij was ondergebracht.
 - 79 Notulen dagelijks bestuur CD, 14-9-1985 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv. nr. 68).
 - 80 Notulen dagelijks bestuur CD, 2-10-1985 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv. nr. 68).
 - 81 *Nieuwe Revu*, 28-9-1989.
 - 82 Interview met Vierling in *Het Parool*, 26-3-1993.
 - 83 *Het Parool*, 14-12-1990; het interview was ter gelegenheid van zijn uitreden uit de Amsterdamse CD-fractie.
 - 84 Van Holsteyn, 'Hans Janmaat, kamerlid', 47-60, aldaar 60.
 - 85 *Rotterdams Dagblad*, 10-4-1993.
 - 86 De cijfers voor 1989: SSA-BiZa, inv.nr. 1996502481; de cijfers voor 1990-1997: SSA-BiZa, inv.nr. 1996502503 [1404]
 - 87 Voor de gegevens over de RPF: Koole, 'Ledenpartijen of staatspartijen?', 156-182, aldaar 170.
 - 88 IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 211.
 - 89 IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 351.
 - 90 IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 219 en 220.
 - 91 Documentatie Anne Frank Stichting, inv.nr. NED22 CD95. Johnstone en Knappert waren lid van de Verenigingskerk.
 - 92 Documentatie Anne Frank Stichting, inv.nr. NED22.5 CD15476.
 - 93 Nota van de directeur-generaal Openbaar Bestuur aan de minister van Binnenlandse Zaken, 13-9-1995, nr. BW95/1589 (SSA-BiZa, inv.nr. 1991502254).
 - 94 Zie onder meer de brief van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de Karel de Grote Stichting, 31-5-1999, nr. BW99/U69436 (SSA-BiZa, inv. nr. 1996502503 [1404]).

- 95 Interview met Meine Henk Klijnsma, 27-2-2014.
- 96 Interne notitie ministerie van Binnenlandse Zaken, 30-8-2000 (ssa-BiZa, inv.nr. 1996502503 [1404]).
- 97 Semi Statisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (verder: ssa-AIVD), Kwartaaloverzicht te kwartaal 1981.
- 98 Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (1995) 147; Engelen, *Frontdienst* (2007) 141-155.
- 99 Hijzen, 'Geheim gewroet in het duister?', 333-349.
- 100 *De Gelderlander*, 10-2-1986.
- 101 Engelen, *Frontdienst* (2007) 154.
- 102 Kwartaaloverzichten waren rapportages bestemd voor circa 500 externe afnemers bij overheden en bedrijven. Regeringsbrieven waren brieven over een zeer actueel onderwerp bestemd voor de regering, door tussenkomst van de minister van Binnenlandse Zaken (interview met Dick Engelen, 6-7-2011).
- 103 Waaronder het Aurora-overleg; dat was een overleg (wekelijks of zo nodig vaker) van hoofd bvd, plv. hoofd bvd en de afdelingshoofden over actuele zaken (interview met Dick Engelen, 6-7-2011).
- 104 In een Informatierapport legde een medewerker van een operationele bvd-afdeling, de zogenaemde 'runner', de bevindingen van een informant of agent vast (interview met Dick Engelen, 6-7-2011).
- 105 Engelen, *Per Undas Adversas* (2002).
- 106 Engelen, *Frontdienst* (2007) 153-154. Een informant is een persoon die informatie verstrekt, in casu aan de bvd; hij wordt niet gestuurd. Een agent wordt gestuurd door de bvd; zijn doel is informatie verzamelen en 'groeien' in de doelorganisatie; hij wordt daarvoor betaald door de dienst.
- 107 Er is mij (naast de hieronder besproken interviews) slechts één bron bekend, waarin wordt bevestigd dat een van de genoemde cr'ers als informant of agent voor de bvd optrad; dat betreft Van Aken.
- 108 Interview met Fons Overwater, 10-11-2005 (door Marco Schikhof).
- 109 Interview met Ed van Buuren, 10-5-2006 (door Marco Schikhof).
- 110 Interview met Ed van Buuren, 10-5-2006 (door Marco Schikhof).
- 111 Telefonisch interview met Dan van Aken, 29-3-2006 (door Marco Schikhof). Janmaat schreef in zijn autobiografie dat Van Aken voor de bvd werkte; hij was daar na diens ontslag achter gekomen; zie Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 100 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 112 Ook volgens oud bvd'er Hoekstra had de dienst veel infiltranten binnen de cp en cd; zie Hoekstra, *In dienst van de bvd* (2004) 188.
- 113 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 86-90 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 114 *Nieuwe Revu*, 18-26 oktober 1984; Fascisme Onderzoeks Kollektief, *Opkomst en afgang van Centruumpartij en Centrumdemokraten* (z.j., waarschijnlijk 1986) 6-7.
- 115 *Reformatorisch Dagblad*, 28-2-1989.
- 116 Engelen, *Frontdienst* (2007) 154-155.

- 117 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 2e kwartaal 1982.
- 118 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 1e kwartaal 1981.
- 119 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 2e kwartaal 1982.
- 120 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 3e kwartaal 1982.
- 121 SSA-AIVD, Aurora ochtendbespreking, 23-9-1983.
- 122 De Regeringsbrief was waarschijnlijk gebaseerd op de uitvoerige analyse van de CP (vijftien pagina's) in het derde Kwartaaloverzicht van 1983; zie SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 3e kwartaal 1983.
- 123 *De Volkskrant*, 24-9-1983.
- 124 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 1e kwartaal 1984.
- 125 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 3e kwartaal 1984.
- 126 SSA-AIVD, Aurora, 12-10-1984, 16-10-1984, 30-10-1984 en 16-11-1984.
- 127 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 4e kwartaal 1984.
- 128 SSA-AIVD, Rapportage van E IX aan H.E., 3-4-1985, met bijlagen (ACD 1786740, 10-4-1985).
- 129 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 1e kwartaal 1985.
- 130 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 3e kwartaal 1985.
- 131 Zie hoofdstuk 6.
- 132 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht, derde kwartaal 1989.
- 133 Zie bijvoorbeeld Carter, *The Extreme Right in Western Europe* (2005) 4-5 (tabel 1.1).
- 134 Deze typering is zo goed als gelijk aan de definitie van Mudde van een populistisch radicaal-rechtse partij; zie Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007) 22-23. Zie ook hoofdstuk 2.
- 135 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht, tweede kwartaal 1990.
- 136 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht, vierde kwartaal 1991.
- 137 Zie hoofdstuk 3.
- 138 BVD, *Jaarverslag 1992* (1993) 15.
- 139 BVD, *Jaarverslag 1991* (1992) en *Jaarverslag 1992* (1993).
- 140 BVD, *Jaarverslag 1995* (1996) 14.
- 141 BVD, *Jaarverslag 1993* (1994).
- 142 BVD, *Jaarverslag 1994* (1995).
- 143 BVD, *Jaarverslag 1996* (1997) 14.
- 144 BVD, *Jaarverslag 1998* (1999).
- 145 BVD, *Jaarverslag 1999* (2000) en *Jaarverslag 2000* (2001).
- 146 BVD, *Jaarverslag 2002* (2003).
- 147 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 87 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 148 SSA-AIVD, Informatierapport z.d. (ACD 861119126, 18-11-1986). Het betrof een HB-vergadering van 24-10-1986.
- 149 SSA-AIVD, Informatierapport z.d. (ACD 880725016, 22-7-1988). Het betrof een HB-vergadering van 8-4-1988.
- 150 Wellicht probeerde Janmaat zo vragen of discussie te voorkomen; in het verslag van de partijraad stond dat hij bij vragen steeds verwees naar de rondvraag, maar aan het eind van de vergadering was er geen tijd meer

- voor vragen. Zie: SSA-AIVD, Informatierapport z.d. (ACD 890329040, 21-3-1989). Het betrof een partijraad van 4-2-1989.
- 151 SSA-AIVD, Informatierapport z.d. (ACD 880608178, 6-6-1988) en Informatierapport z.d. (ACD 890208049, 7-2-1989). De BVD had een informant bij het hoofdbestuur van de CD; dat blijkt uit de rapportages. Er was waarschijnlijk geen informant bij het dagelijks bestuur; over vergaderingen van dat gremium zijn geen berichten bekend.
- 152 Brief van Janmaat aan minister Van Dijk van Binnenlandse Zaken, 16-1-1989 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 69).
- 153 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan Janmaat, 9-2-1989 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 69).
- 154 Koole, 'Ledenpartijen of staatspartijen?', 156-182.
- 155 Interview met hoofd BVD Pieter de Haan in *De Gelderlander*, 10-2-1986.
- 156 Brief van Vreeswijk aan Janmaat, 27-12-1986 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr 35a).

6 'Een partij van fascistten, criminelen en tuig'

- 1 Titel van een artikel van Peter Rensen over de CD in de *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994.
- 2 Pedahzur, 'The defending democracy and the extreme right', 108-132.
- 3 Evers, *Media-ethiek* (2007) 141-142.
- 4 *Casablanca*, maart-april 1994, 7-8.
- 5 Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1981* (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 6 Rensman, *De Anne Frank Stichting en haar lessen uit de Tweede Wereldoorlog* (1995); Van der Lans en Vuijsje, *Het Anne Frank Huis* (2010); interview met Hans Westra, 19-5-2011. Voor de activiteiten op het gebied van de bestrijding van discriminatie en fascisme werd de stichting gesubsidieerd door de Rijksoverheid (zie Minderhedennota, Tweede Kamer, vergaderjaar 1982-1983, 16102, 20-21).
- 7 HTK 1984-1985, 1882 (27-11-1984).
- 8 Rensman, *De Anne Frank Stichting en haar lessen uit de Tweede Wereldoorlog* (1995) 77-78, citaat op 78; Van der Lans en Vuijsje, *Het Anne Frank Huis* (2010) 181-185.
- 9 Kniesmeijer, 'Georganiseerd neo-fascisme en rechts-extremisme in Nederland', 137-149.
- 10 Kniesmeijer/Anne Frank Stichting, *De crisis en de nieuwe zondebok* (1982) 39-42.
- 11 Anne Frank Stichting, *Politiek racisme in Nederland* (z.j. [waarschijnlijk 1990]).
- 12 Een enkele keer bracht de Anne Frank Stichting de CP wel in verband met fascisme, bijvoorbeeld in het lessenpakket 'Lessen over fascisme' uit 1983, een samenwerkingsproject van de Anne Frank Stichting en de Stichting Werk in Uitvoering.

- 13 Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1982* (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 14 Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1983* (Documentatie Anne Frank Stichting). Vanaf 1982 was nieuwe wetgeving over het partijverbod nog in behandeling in het parlement (zie hoofdstuk 3).
- 15 Joke Kniesmeijer was bang dat de bestrijding van de CP uit de hand zou lopen, dat de emoties de overhand zouden krijgen (interview met Jan Erik Dubbelman, 26-8-2011; Dubbelman was een medewerker van Kniesmeijer bij de Anne Frank Stichting).
- 16 *De Volkskrant*, 18-9-1982. Dit artikel werd in iets gewijzigde vorm opgenomen in *De crisis en de nieuwe zondebok* (1982). Zie ook hoofdstuk 3 over de strategie 'overnemen van standpunten'.
- 17 In een brief van 13-9-1982 aan het Bestuur van de PvdA schreef de stichting 'zeer verontrust' te zijn over de toetreding van de CP tot de Tweede Kamer, een partij 'die vreemdelingenhaat en racisme tot politiek programmapunt' had gemaakt. Deze brief is waarschijnlijk ook naar de andere 'democratische partijen' gestuurd. (IISG, Archief PvdA, inv. nr. 1565).
- 18 Raad van State, uitspraak, 3-5-1982 (IISG, Archief Hans Janmaat inv.nr. 42).
- 19 Rechtbank Amsterdam, uitspraak in kort geding, 10-5-1984 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 266). Zie verder hoofdstuk 4.
- 20 Zie hoofdstuk 3.
- 21 Commissie Rombouts, De Partij van de Arbeid en alloctonen: Beleidskeuzes voor de jaren negentig (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1555 IV). Zie verder hoofdstuk 3.
- 22 *Het Parool*, 23-12-2008.
- 23 FNV Informatie, juli 1985, nr. 108, ref. 174/179 (IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 955).
- 24 *Het Parool en Leidsch Dagblad*, 26-9-1983.
- 25 FNV Informatie, juli 1985, nr. 108, ref. 174/179 (IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 955).
- 26 Rapport 'Standpuntbepaling van de FNV met betrekking tot (opkomend) fascisme en racisme' (IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 955).
- 27 Resolutie over racisme en fascisme, NPB-congres van 24 en 25 mei 1984 (IISG, Archief FNV 1985, inv.nr. 82).
- 28 *Binding*, december 1984 (IISG, Archief FNV 1985, inv.nr. 82).
- 29 *De Groene Amsterdammer*, 26-1-1994. *Trouw* schreef op 18-12-1993 dat de FNV voor het eerst een royelements-procedure startte op grond van het lidmaatschap van de CD of CP '86, in casu tegen de CD'er Toon Poppe en de CP '86'er Henk Ruitenbergh.
- 30 *Het Parool*, 21-2-1994.
- 31 *Vrij Nederland*, 18-12-1993.
- 32 Linden, *Besmet* (2009) 86.
- 33 *Vrij Nederland*, 18-12-1993.

- 34 Archiefinventaris; zie IISG, Archief Nederlands Centrum Buitenlanders 1972-1999.
- 35 Nederlands Centrum Buitenlanders, *Racisme uitzichtloos* (z.j., waarschijnlijk 1984).
- 36 Rechtbank Amsterdam, uitspraak in kort geding, 25-5-1982 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 324 11).
- 37 Rechtbank Den Haag, uitspraak in kort geding, 6-2-1986 (Archief Anne Frank Stichting; ook *Nederlandse Jurisprudentie*, KG 1986, 118).
- 38 Rechtbank Den Haag, uitspraak in kort geding, 27-7-1989 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 335).
- 39 *Casablanca*, maart-april 1994, 7-8.
- 40 Informatie van de website van Nederland Bekent Kleur; zie nederlandbekentkleur.nl/overnbk.html (geraadpleegd op 27-10-2013).
- 41 *Casablanca*, maart-april 1994, 7-8.
- 42 Informatie van de website van Nederland Bekent Kleur; zie nederlandbekentkleur.nl/overnbk.html (geraadpleegd op 27-10-2013).
- 43 *Casablanca*, maart-april 1994, 7-8.
- 44 Koole, 'Naar balkanisering en een populistisch-publicitair complex?', 93-III.
- 45 Brants en Van Praag, 'Signs of Media Logic', 25-40.
- 46 Koole, 'Naar balkanisering en een populistisch-publicitair complex?', 93-III, aldaar 103.
- 47 Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Medialogica* (2003) 7.
- 48 Van Vree e.a., 'Het ontstaan van een politiek-publicitair complex', 67-98.
- 49 Ellinas, *The Media and the Far Right in Western Europe* (2010) citaten op 3 en 30.
- 50 Ellinas, *The Media and the Far Right in Western Europe* (2010) citaat op 36.
- 51 FPÖ = Freiheitliche Partei Österreichs, een extreem-rechtse partij uit Oostenrijk.
- 52 Alleen de berichtgeving in kranten en weekbladen is onderzocht, niet die op radio en televisie. Dit uit praktische overwegingen en omdat nieuws op radio en televisie in het algemeen ook in kranten en weekbladen zijn weerslag zal vinden. Onderzoek in de online catalogus van het Instituut voor Beeld en Geluid (zoeken.beeldengeluid.nl/internet/index.aspx, geraadpleegd op 11-8-2015) wijst overigens uit dat de CP en CD ook op radio en televisie waarschijnlijk niet zijn genegeerd. In de jaren 1980-1986 kreeg de CP (139 keer) veel meer aandacht dan de EVP (40 keer) die ook in de periode 1982-1986 met één zetel in de Tweede Kamer zat. En in de jaren 1989-1998 kreeg de CD (394 keer) iets minder aandacht dan de RPF (517 keer); beide partijen zaten in de periode 1989-1994 met één zetel en in de periode 1994-1998 met drie zetels in de Tweede Kamer. Uitzendingen in het kader van de zendtijd voor politieke partijen zijn niet meegeteld.
- 53 Zie www.delpher.nl/nl/kranten (geraadpleegd op 11-12-2014). Na 1990 zijn *De Waarheid* en *Het Vrije Volk* niet meer beschikbaar in de krantendatabank Delpher; na 1994 is ook *De Telegraaf* niet meer beschikbaar.

- 54 Zie academic.lexisnexis.nl.access.authkb.kb.nl (geraadpleegd op 30-12-2014). *NRC Handelsblad* en *Algemeen Dagblad* zijn de enige landelijke kranten die voor de gehele periode 1991-1998 beschikbaar zijn in de krantendatabank LexisNexis. *Trouw* is beschikbaar vanaf 1992.
- 55 Schafraad heeft berichten verzameld in de weken rond de verkiezingen, in 1986 en 1998 dertien weken en in 1989 en 1994 achttien respectievelijk negentien weken.
- 56 Schafraad, *Controversial outsiders* (2009) met name 53-70.
- 57 Zie bijvoorbeeld: *Vrij Nederland*, 15-3-1980, *De Tijd*, 13-6-1980 en *Vrij Nederland*, 16-8-1980.
- 58 Communicatiesocioloog Peter Vasterman definieerde in zijn proefschrift een mediahype als 'een mediabrede, snel piekende nieuwsgolf die één gebeurtenis als startpunt heeft en die voor het grootste deel het gevolg is van zichzelf versterkende processen bij de nieuwsproductie'. Zie: Vasterman, *Mediahype* (2004) 31.
- 59 W.L. Brugsma in *Haagse Post*, 20-11-1982.
- 60 *Elseviers Magazine*, 29-1-1983 (meerdere artikelen).
- 61 *De Tijd*, 28-1-1983.
- 62 *Nieuwe Revu*, 29-7-1983.
- 63 *Aktueel*, 6-8-1983.
- 64 Onder meer: *Trouw*, 10-5-1983; *Het Parool*, 17 mei 1983; *de Volkskrant*, 18-5-1983; *Trouw*, 9-6-1983; *Panorama*, 10-6-1983; *NRC Handelsblad*, 28-8-1983 en *Elseviers Magazine*, 19-5-1984.
- 65 *Het Parool*, 16-1-1984.
- 66 *De Groene Amsterdammer*, 6-7-1983.
- 67 *De Groene Amsterdammer*, 27-7-1983.
- 68 Zie hoofdstuk 1.
- 69 Zie hoofdstuk 1.
- 70 Uit onderzoek naar de verkiezingen van 1994 blijkt dat Janmaat toen een zeer grote naam bekendheid had (96 procent), vergelijkbaar met die van de lijsttrekkers van de grote partijen. Wel was de sympathie van de kiezers voor hem zeer laag (hij scoorde 0,5 tegenover de PvdA'er Kok 6,4 en de vvd'er Bolkestein 4,7). Zie: Kleinnijenhuis e.a., *Democratie op drift* (1995) 87-90.
- 71 Zie Husbands, 'Combating the Extreme Right', 52-73. Voor een bredere analyse van de rol van extreem-rechts bij de verkiezingen in het jaar 1994, zie: Van Holsteyn, 'Groeistuipen of stuiptrekkingen. Extreem-rechts en de verkiezingen van 1994', 75-85. Volgens Husbands speelde media-aandacht voor de cd mede een rol bij de voor die partij tegenvallende resultaten bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994. Van Holsteyn wees ter verklaring van die tegenvallende resultaten op het verschil tussen eersterangs (Tweede Kamer) en tweederangs (gemeenteraden, Europees parlement) verkiezingen; daarnaast speelde wellicht media-aandacht een rol.
- 72 Zie hoofdstuk 1.
- 73 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 140-141 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).

- 74 Zie hoofdstuk 5.
- 75 Zie hoofdstuk 1. Voor het interview zie: *Elsevier*, 22-1-1994. Janmaat werd geïnterviewd door de journalisten Jan Hoedeman en Arendo Joustra.
- 76 *Elsevier*, 29-1-1994.
- 77 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 141-143 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 78 Van der List, *Meer dan een weekblad* (2005) 244-245.
- 79 Gerechtshof Den Haag, beschikking, 6-1-1996 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 172). Het Landelijk Bureau Racismebestrijding deed naar aanleiding van het *Elsevier*-interview aangifte tegen Janmaat wegens discriminatie (*NRC Handelsblad*, 20-1-1992 en 21-1-1992). De officier van justitie heeft die aangifte waarschijnlijk geseponeerd, want twee organisaties en een particulier eisten in een zogenaamd klaagschrift dat Janmaat voor zijn uitspraken vervolgd moest worden. De genoemde beschikking van het Haagse Gerechtshof is naar aanleiding van dit klaagschrift; de rechters wazen de eis af.
- 80 De journalisten die Janmaat interviewden maakten een bandopname van het interview; die is door mij beluisterd. De bandopname is ter beschikking gesteld door Arendo Joustra (interview, 22-5-2013).
- 81 Interview met Arendo Joustra, 22-5-2013. Hieruit blijkt ook het belang van de commerciële factor bij de berichtgeving over de CP en CD.
- 82 *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994; *Panorama*, 24-3-1994; *De Groene Amsterdammer*, 23-3-1994.
- 83 TROS Deadline, uitgezonden op 29-4-1994.
- 84 Bedoeld worden de CD'ers Richard van der Plas en Martin de Regt.
- 85 *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994.
- 86 Yge Graman was een van de oprichters van de Nationale Centruumpartij in 1980 en nam deel aan de inval in de Mozes- en Aäronkerk. Voor 1980 was hij lid van de Nederlandse Volks-Unie.
- 87 *Panorama*, 24-3-1994.
- 88 *Trouw*, 29-4-1994. Van Hout heeft in het geheim veertig tot vijftig uur gefilmd; in de Deadline-uitzending waren daarvan 21 minuten te zien (*de Volkskrant*, 29-4-1994).
- 89 *De Groene Amsterdammer*, 23-3-1994.
- 90 *Trouw*, 11-5-1995. In 1994 werd Yge Graman door de Rechtbank Amsterdam veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf; in 1995 veroordeelde het Hof Den Haag hem in hoger beroep tot twee jaar.
- 91 Evers, *Media-ethiek* (2007).
- 92 *Het Parool*, 3-5-1994.
- 93 *De Volkskrant*, 15-6-2002.
- 94 *Het Parool*, 3-5-1994.
- 95 Zie hoofdstuk 4.
- 96 *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994.
- 97 Zie bijvoorbeeld: *De Groene Amsterdammer*, 13-5-1998, en *Nieuwe Revu*, 13-20 mei 1998.

- 98 Ik ga ervan uit dat deze drie knipselarchieven bij elkaar een vrij volledig beeld geven van wat er over de CP en CD is gepubliceerd, zeker in de landelijke kranten en de weekbladen.
- 99 De benamingen van de typeringen zijn mijn aanduidingen; de term hoeft niet letterlijk terug te komen in de geanalyseerde artikelen.
- 100 *Vrij Nederland*, 28-8-1982.
- 101 *De Groene Amsterdammer*, 15-9-1982.
- 102 *De Groene Amsterdammer*, 22-9-1982.
- 103 *Nieuwe Revu*, 13-20 mei 1998. Voskuil schreef regelmatig in *Nieuwe Revu* over de CP, CD en Janmaat.
- 104 *Vrij Nederland*, 15-3-1980.
- 105 *Elseviers Magazine*, 29-1-1983.
- 106 *De Groene Amsterdammer*, 6-7-1983.
- 107 *Elseviers Magazine*, 1-10-1983.
- 108 *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994.
- 109 *De Groene Amsterdammer*, 23-3-1994.
- 110 *Nieuwe Revu*, 17-9-1982; het artikel werd dus geplaatst na de verkiezingen.
- 111 *Elseviers Magazine*, 1-10-1983.
- 112 *De Groene Amsterdammer*, 19-12-1990.
- 113 *Nieuwe Revu*, 19-26 januari 1994.
- 114 *Nieuwe Revu*, 13-20 mei 1998.
- 115 Nico Bodemeijer vermoordde op 20-8-1983 Kerwin Duinmeijer in Amsterdam. Bodemeijer kwam begin 1988 vervroegd vrij uit de gevangenis.
- 116 *Nieuwe Revu*, 3-3-1993.
- 117 *Het Parool*, 21-8-1993.
- 118 *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994.
- 119 *Panorama*, 24-3-1994.
- 120 *De Groene Amsterdammer*, 15-9-1982.
- 121 *Elseviers Magazine*, 18-9-1982.
- 122 *De Groene Amsterdammer*, 27-7-1983.
- 123 *Vrij Nederland*, 12-3-1994.
- 124 *Vrij Nederland*, 4-8-1984.
- 125 *Vrij Nederland*, 13-10-1984.
- 126 *Vrij Nederland*, 16-2-1985.
- 127 *Elsevier*, 10-3-1990. Over de Moonsekte ofwel de Verenigingskerk zie hoofdstuk 5. Janmaat mocht graag opscheppen over zijn banden met buitenlandse partijen, maar in de praktijk bestonden die nauwelijks.
- 128 *Elseviers Magazine*, 25-2-1984.
- 129 *De Groene Amsterdammer*, 15-9-1982.
- 130 *Haagse Post*, 26-11-1983. Cursivering in het origineel.
- 131 *Nieuwe Revu*, 13-20 mei 1998.
- 132 Schafraad, *Controversial outsiders* (2009) met name 53-70.
- 133 Van Heerden, *What did you just call me?* (2014) 32 en 147. Opgemerkt wordt dat Van Heerden de periode 1995-2011 onderzocht heeft. In de periode na 1994 (zo blijkt uit bovenstaande analyse van 75 berichten) werd de

- typering 'fascistisch' of 'fascistische partij' voor de cd en haar voorlieden minder vaak gebruikt dan daarvoor. Waarschijnlijk was de demonisering voor 1994 dus nog wat sterker.
- 134 Brants en Hoogendoorn, *Van vreemde smetten vrij* (1983) 14.
 - 135 Evers, *Media-ethiek* (2007) 147-148.
 - 136 Sterk e.a., *Media en alloctonen* (2000) 18-19.
 - 137 *De Journalist*, 5-7-1984.
 - 138 Het symposium vond plaats in Hilversum op 5-4-1984 (*De Waarheid*, 7-4-1984).
 - 139 Uitnodiging werkgroep Media en Racisme (met de concept aanbevelingen), 19-6-1984 en Uitnodiging, 4-9-1984 (met de vastgestelde aanbevelingen) (IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten inv.nr. 1151A).
 - 140 Brief werkgroep Media en Racisme aan het nvj-bestuur, 5-10-1984 (IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten inv.nr. 1151A).
 - 141 *De Journalist*, 7-5-1990.
 - 142 *LBR-bulletin*, nr. 2, 1993 en *De Journalist*, 9-4-1993. De brochure werd op 25-3-1993 aangeboden aan de minister van wvc, Hedy d'Ancona (PvdA).
 - 143 Doppert en Top, *Tussen missie & misser* (1993).
 - 144 *De Journalist*, 11-6-1990.
 - 145 *LBR-bulletin* 1990, nr. 4, 17-19.
 - 146 Coronel e.a., *Van Janmaat tot Jahjah* (2004) 38-39; *de Volkskrant*, 1-6-1990.
 - 147 Coronel e.a., *Van Janmaat tot Jahjah* (2004) 60.
 - 148 Verslag nvj-avond over 'Confrontatie met racistische sentimenten', 1-12-1993 (IISG, Archief Werkgroep Migranten en Media, inv.nr. 61).
 - 149 Uitnodiging van de werkgroep Migranten en Media, 9-2-1994 (IISG, Archief Werkgroep Migranten en Media, inv.nr. 61).
 - 150 *Spreekbuis*, maart 1994.
 - 151 *De Journalist*, 22-4-1994.
 - 152 Uitnodiging van de werkgroep Migranten en Media, 25-3-1994 (IISG, Archief Werkgroep Migranten en Media, inv.nr. 47).
 - 153 Uitnodiging Journalistencafé van de werkgroep Migranten en Media, 15-4-1994 (IISG, Archief Werkgroep Migranten en Media, inv.nr. 47).
 - 154 *De Journalist*, 17-6-1994.
 - 155 *De Volkskrant*, 16-5-1998.
 - 156 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 7 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
 - 157 *Middenweg* 1984, nr. 5-6.
 - 158 *cd-actueel* 1988, nr. 4.
 - 159 *cd-actueel* 1991, nr. 1.
 - 160 *cd-actueel* 1992, nr. 4.
 - 161 *Mediakrant*, nr. 1, januari 1993.
 - 162 *cd-info* 1994, nr. 2.
 - 163 *cd-info* 1994, nr. 6.
 - 164 Het zwarte schaap, Hans Janmaat, VARA, uitgezonden op 24-7-1999; zie www.youtube.com/watch?v=5Jw54jZW9lE (geraadpleegd op 31-3-2013).

- 165 Klandermans en Mayer, 'Right wing extremism as a social movement', 3-15.
- 166 Van der Heijden, *Dat nooit meer* (2011) 672.
- 167 Michael, *Confronting Right Wing Extremism and Terrorism in the USA* (2003) 172-173.
- 168 *De Volkskrant*, 16-5-1998.
- 169 Uit recent onderzoek blijkt dat veel media-aandacht voor (de issues van) extreem-rechts leidt tot meer electorale aantrekkingskracht voor die partijen. Zie: Boomgaarden en Vliegenthart, 'Explaining the rise of anti-immigrant parties', 404-417 en Vliegenthart, Boomgaarden en Van Spanje, 'Anti-immigrant party support and media visibility', 315-358.
- 170 Ellinas stelt dat er veel aanwijzingen zijn, dat het adagium 'beter slechte publiciteit dan geen publiciteit' opgaat. Zie Ellinas, *The Media and the Far Right in Western Europe* (2010) 206.

7 'Geweld noodzaak'

- 1 Kop boven een artikel van drie Amsterdamse antifascisten in het antifascistische blad *AFdruk* na de actie in Boekel in mei 1984 (*AFdruk*, nr. 8, juni 1984).
- 2 *Haagse Post*, 24-12-1988.
- 3 Wijmans noemde de tweede en derde groep 'organisaties met een sociale bewegingskarakter'. Zie: Wijmans, 'De solidariteitsbeweging', 121-140, aldaar 129-131.
- 4 Buijs, *Overtuiging en geweld* (1995) 62-63.
- 5 Ziere, "'Laat het duidelijk zijn: neem helm, stok en molotovs mee!'", 141-159, aldaar 142.
- 6 Interview met Wijnand Duyvendak, 6-9-2011. Duyvendak was lid van de redactie van het Amsterdamse krakersblad *Bluf!* en was actief in de antimilitaristische groep Onkruid.
- 7 Ziere, "'Laat het duidelijk zijn: neem helm, stok en molotovs mee!'", 141-159, aldaar 144-150.
- 8 Ziere, "'Laat het duidelijk zijn: neem helm, stok en molotovs mee!'", 141-159, aldaar 152-155. In de Amsterdamse kraakbeweging waren er zo'n drie of vier groepen (waaronder de woongroep Staatsliedenbuurt, met mensen als Theo van der Giesen en Jack van Lieshout) die zich onderscheidten door hun gewelddadige karakter (interview met Wijnand Duyvendak, 6-9-2011).
- 9 Buijs, *Overtuiging en geweld* (1995) 70-71.
- 10 Buijs, *Overtuiging en geweld* (1995) 75-76 en 83.
- 11 *De Volkskrant*, 2-4-1996.
- 12 Voorstel oprichting en vormgeving Anti-Fascistische Aktie, 4-11-1992 (IISG, Staatsarchief, savrz 053, doos 4, map 2).
- 13 Kraaijer, *Het dubbelleven van een AIVD infiltrant/informant* (2011) 27-32; citaten op 32 en 27.

- 14 Van de huis-aan-huiskrant 'CD daarom niet!' zijn 650.000 exemplaren verspreid in zo'n dertig gemeenten (NN, 11-5-1994).
- 15 Op grond van de Wet openbare manifestaties kan de burgemeester een demonstratie of vergadering verbieden ter voorkoming van wanordelijkheden; zie: Wet openbare manifestaties, *Staatsblad* 1988, 157. Eind jaren tachtig gebruikte de antifascistische beweging de tactiek van het dreigen met een tegendemonstratie overigens ook al.
- 16 FOK stond voor Fascisme Onderzoek Kollektief; KAFKA voor Kollektief Anti Fascistisch/Kapitalistisch Archief. KAFKA bestaat nog; FOK niet meer.
- 17 Informatie FOK, waarschijnlijk uit 1984, en Duidelijkheid over het FOK, juli 1984 (IISG, Staatsarchief, SAVRZ 118, doos 2, map 2.6).
- 18 Interview met een anonieme KAFKA-vertegenwoordiger, 25-9-2012, en website KAFKA: kafka.nl/veel-gestelde-vragen/ (geraadpleegd 30-5-2016).
- 19 Persbericht, 25-1-1994 (IISG, Staatsarchief, SAVRZ 053, doos 3, map 1.1).
- 20 KAFKA en Anti-Fascistische Aktie, Verkiezingsspecial, februari 1998 (eigen collectie).
- 21 Jaarverslag Centruumpartij 1980, *Middenweg*, 1981, nr. 1-2.
- 22 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 22 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263). *De Waarheid* berichtte over deze bijeenkomst en de publiciteit daarover op 12-5-1980.
- 23 *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *Algemeen Dagblad*, 24-5-1980; *De Waarheid*, 6-9-1980; *Het Parool*, 24-9-1980; *Haagsche Courant*, 17-11-1980 (advertentie met aankondiging), en 18-11-1980; *De Waarheid*, 19-12-1980; Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 22-24 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 24 *Leidsch Dagblad*, 11-5-1981; *NRC Handelsblad*, 26-6-1982; *Leidsch Dagblad*, 7-9-1982.
- 25 Om ontdekking door antifascisten te voorkomen huurde de CP vaak vergaderzalen onder een schuilnaam.
- 26 Ook dit was een standaardtactiek van de CP.
- 27 *De Telegraaf*, 18-12-1982; *De Waarheid*, 20-12-1982.
- 28 *Trouw*, 17-1-1984.
- 29 *Het Vrije Volk*, 7-2-1984.
- 30 *De 53-ste peteroliehaven*, 10-2-1984.
- 31 *De Volkskrant*, 14-5-1984
- 32 Volgens een rapportage van het Korps Rijkspolitie (zonder datum) begonnen de ongeregelde heden om 16.15 uur en duurden tot 18.30 uur (Brabants Historisch Informatie Centrum [verder: BHIC], gemeentearchief Boekel).
- 33 *Het Vrije Volk*, 14-5-1984.
- 34 Brief van burgemeester Pompen aan de Commissaris van de Koningin in de provincie Noord-Brabant, 11-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 35 Notulen vergadering gemeenteraad Boekel, 24-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 36 Het ging om bijeenkomsten in het kader van een actieweek tegen kruisraketten (zie Max van Wel-stukken, 12-5-1984). Er was onder meer een bijeenkomst in de Brabant Hallen in Den Bosch.

- 37 *Het Vrije Volk*, 14-5-1984. De eigenaar van een busbedrijf uit Alkmaar had de politie verteld dat hij op 12-5-1984 's morgens telefonisch was bedreigd door mensen van het antifascismecomité uit Den Bosch (Journaal Rijkspolitie te Boekel, 12-5-1984; BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 38 *NRC Handelsblad*, *Algemeen Dagblad* en *Het Vrije Volk*, 14-5-1984. Notulen vergadering gemeenteraad Boekel, 24-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 39 Er was één gehuurde bus niet weggereden (*De Waarheid*, 14-5-1984). Dat was wellicht de bus waarop was geschoten.
- 40 *NRC Handelsblad*, *Het Vrije Volk*, *Het Parool*, *Brabants Dagblad* en *de Volkskrant*, 14-5-1984.
- 41 *Brabants Dagblad*, 16-5-1984.
- 42 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010). BILWET was een schrijverscollectief; de naam is een afkorting van de Stichting ter bevordering van de illegale wetenschap.
- 43 Voor deze globale schets van de gebeurtenissen in Kedichem is gebruikgemaakt van de autobiografie van Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 106-108 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263) en een artikel van Stan de Jong, 'Terreur op de dijk. Twintig jaar na de aanslag in Kedichem' (*Nieuwe Revu*, 22-28 maart 2006). Over de conflicten in de CP en het roeyement van Janmaat zie hoofdstuk 1.
- 44 Verslag vergadering hoofdbestuur Centruumpartij, 26-10-1984 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 47).
- 45 Fascisme Onderzoek Kollektief, *Opkomst en afgang van Centruumpartij en Centrumdemocraten* (z.j.; circa 1986).
- 46 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 105-106 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 47 *De Volkskrant*, 3-4-1986.
- 48 Wil Schuurman was toen secretaresse van de CD-fractie in de Tweede Kamer.
- 49 Jenne Karselius was de toenmalige echtgenoot van Wil Schuurman. Janmaat had toen (in 1986) al een verhouding met Schuurman.
- 50 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 107 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 51 Janmaat schreef dat zij naar het ziekenhuis van Culemborg werd gebracht; journalist Stan de Jong (*Nieuwe Revu*, 22-28 maart 2006) noemde Gorinchem. Waarschijnlijk is Gorinchem correct; Culemborg heeft geen ziekenhuis.
- 52 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 108 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 53 *Nieuwe Revu*, 11-18 april 1986.
- 54 Interview met Jack van Lieshout op 27-7-2011. Jack van Lieshout (uit de Amsterdamse Staatsliedenbuurt) was actief in het radicale deel van de kraak- en de antifascistische beweging.

- 55 Op basis van een reconstructie in *Het Vrije Volk*, 1-4-1986. Zie ook *Bluf!*, 3-4-1986.
- 56 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010).
- 57 *De Volkskrant*, 27-3-1996. Zie ook Victor Luchteling, *Axie!* (1997) 161-163. In een interview bevestigde Willem Deetman (zijn pseudoniem was Victor Luchteling) zijn verhaal uit 1996 in *de Volkskrant*. Volgens hem ontkende Van Lieshout zijn organiserende rol, omdat de Kedichem-actie volledig uit de hand liep en heel veel kritiek kreeg (interview met Willem Deetman op 5-10-2012). Willem Deetman was onder meer redacteur van *Bluf!*.
- 58 *De Volkskrant*, 2-4-1996.
- 59 Interview op 27-7-2011 en e-mailwisseling op 5-9-2011 met Jack van Lieshout.
- 60 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010).
- 61 Interview met Willem Deetman op 5-10-2012.
- 62 Interview met Jack van Lieshout op 27-7-2011.
- 63 *Vrije Volk*, 1-4-1986. Processen-verbaal van verhoren van in Kedichem aangehouden activisten (IISG, Staatsarchief, SAVRZ, doos 1, map 3.4).
- 64 *Bluf!*, 3-4-1986.
- 65 Interview met Jack van Lieshout op 27-7-2011.
- 66 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010).
- 67 *Nieuwe Revu*, 11-18 april 1986.
- 68 Voor die optie zie *de Volkskrant*, 3-4-1986.
- 69 Voor die optie zie Victor Luchteling (pseudoniem van Willem Deetman) in *de Volkskrant*, 27-3-1996.
- 70 *Bluf!*, 3-4-1986. Mededeling Jack van Lieshout via e-mail, 5-9-2011.
- 71 Interview met Willem Deetman op 5-10-2012. Volgens Deetman was Elco Brekveld deze verkenner.
- 72 Interview met Willem Deetman op 5-10-2012.
- 73 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010).
- 74 Documentatie Anne Frank Stichting, doos NED 22.2 Centruumpartij; BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010); interview met Jack van Lieshout, 27-7-2011.
- 75 Proces-verbaal van een politieverhoor op 12-7-1986 (IISG, Staatsarchief, SAVRZ 053, doos 1, map 3.4).
- 76 SSA-AIVD, Informatierapport, 3-6-1986 (ACD 660606041).
- 77 Stan de Jong, Terreur op de dijk. Twintig jaar na de aanslag in Kedichem (*Nieuwe Revu*, 22-28 maart 2006).
- 78 Requisitoir officier van justitie bij het proces tegen de Kedichem-verdachten, 19-2-1987 (IISG, Staatsarchief, SAVRZ 053, doos 1, map 4.7).
- 79 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6

- wet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010). *Vrije Volk*, 1-4-1986.
 Interview met Jack van Lieshout op 27-7-2011.
- 80 E-mailwisseling met Jack van Lieshout, 5-9-2011.
- 81 Deze ondertekening had Van Lieshout eerder gebruikt voor verklaringen na acties (e-mailwisseling met Jack van Lieshout, 5-9-2011). De afkorting was (toevallig?) RAF.
- 82 Radio Stad had die middag ook een liveverslag gegeven van de gebeurtenissen in Kedichem; zie *Bluf*, 29-4-1986.
- 83 *Bluf*, 3-4-1986.
- 84 Documentatie Anne Frank Stichting, doos NED 22.2 Centruumpartij/9769. Interview Jack van Lieshout, 27-7-2011.
- 85 Notitie van de burgemeester aan de leden van de gemeenteraad van Leerdam, 4-4-1986 (Archief Leerdam).
- 86 *NRC Handelsblad*, 20-11-1992.
- 87 *Vrij Nederland*, 18-9-1993. Tegenover *Nieuwe Revu* bevestigde Bodemeijer dat hij er in Slotania bij was (*Nieuwe Revu*, 2-2-1994).
- 88 *Algemeen Dagblad*, 9-6-1993.
- 89 *NN*, 11-5-1994. *NN* was een antifascistisch blad.
- 90 *IISG*, Staatsarchief, SAVRZ 053, doos 4, map 2.
- 91 *Leidsch Dagblad*, 7-3-1994 en 15-6-1994.
- 92 cd-persbericht over de openbare vergadering in Dedemsvaart op 14-10-1995 (met advertentie) (*IISG*, Staatsarchief, SAVRZ 53, doos 3, map 3.1).
- 93 Rechtbank Zwolle, uitspraak in een kort geding, 13-10-1995; in: Van Eck e.a., *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 90-91.
- 94 *De Telegraaf*, 18-12-1982; *De Waarheid*, 20-12-1982.
- 95 *De Waarheid*, 10-1-1983.
- 96 *Trouw*, 17-1-1984.
- 97 Brief van burgemeester Pompen aan de Commissaris van de Koningin in de provincie Noord-Brabant, 11-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 98 *NRC Handelsblad*, *Algemeen Dagblad* en *Het Vrije Volk*, 14-5-1984. Notulen vergadering gemeenteraad Boekel, 24-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 99 *Stavast*, mei 1984. *Stavast* was een antifascistisch blad.
- 100 Notulen vergadering gemeenteraad Boekel, 24-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel); *Brabants Dagblad*, 14-5-1984.
- 101 *Brabants Dagblad*, 16-5-1984.
- 102 Notitie van de burgemeester over de gebeurtenissen in Kedichem aan de leden van de gemeenteraad van Leerdam, 4-4-1986; Proces-verbaal, Gemeentepolitie Leerdam, 31-3-1986 (beide stukken: Archief Leerdam).
- 103 *Leidsch Dagblad*, 1-4-1986. *Het Parool*, 1-4-1986.
- 104 Notitie van de burgemeester over de gebeurtenissen in Kedichem aan de leden van de gemeenteraad van Leerdam, 4-4-1986; Proces-verbaal, Gemeentepolitie Leerdam, 31-3-1986 (beide stukken: Archief Leerdam).
- 105 Interview met mr. A.C.M. Welschen, 29-12-2011.
- 106 Verslag over de gewelddadige verstoring van een vergadering van de Cen-

- trum Partij op 29 maart 1986 te Kedichem, gemeente Leerdam, 24-4-1986 (Archief Arrondissementsparket Dordrecht).
- 107 *Het Vrije Volk*, 1-4-1986.
- 108 Duivenvoorde, *Een voet tussen de deur* (2000) 215, 282, 283.
- 109 Brief van de korpschef van Leerdam aan de burgemeester, 5-7-1988 (Archief Leerdam). Corporaal stelde zijn vraag aan de korpschef, omdat de rechtszaak inzake de schadevergoeding-Wil Schuurman (zie verderop in dit hoofdstuk) inmiddels was aangespannen en hij nu precies wilde weten hoe een en ander in 1986 was gegaan (interview met Dick Corporaal, 9-9-2011).
- 110 Interview met Dick Corporaal, 9-9-2011.
- 111 Brief van hoofd BVD aan de Stichting Schadevergoeding mevrouw W.B. Schuurman, 7-10-1997 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 319).
- 112 *Het Vrije Volk*, 17-2-1987. Verslag van 3-3-1987 van de behandeling van de Kedichemzaak (Archief Leerdam).
- 113 De verklaringen van de verdachten werden gepubliceerd in het krakersblad *De Zwarte*, 21-2-1987.
- 114 Requisitoir officier van justitie, 19-2-1987 (IISG; Staatsarchief, nr. SAVRZ 053, doos 1, map 4.7).
- 115 Arrondissementsrechtbank Dordrecht, vonnissen van 5-3-1987 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 346). Niet alle verdachten werden overigens veroordeeld voor alle strafbare feiten; de straffen waren wel identiek. De namen van de veroordeelden staan in de vonnissen, maar worden hier conform afspraak met het IISG niet vermeld.
- 116 Stukken over zaak arrestante EvD (IISG, Staatsarchief, nr. SAVRZ 053, doos 1, map 4.7). De naam van de arrestante staat in de stukken, maar wordt hier conform afspraak met het IISG niet vermeld.
- 117 Arrondissementsrechtbank Dordrecht, vonnis van 15-7-1987 (Nationaal Archief, Archief Arrondissementsrechtbank Dordrecht 1980-1989, nr. 3.03.5291, inv.nr. 5265/87).
- 118 HTK 1982-1983, 22-12-1982, 1-2.
- 119 HTK 1983-1984, 17-5-1984, 4768-4776; citaten op 4769 en 4770.
- 120 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 77-78 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 121 *De Volkskrant*, 1-4-1986.
- 122 *Het Vrije Volk*, 1-4-1986.
- 123 Zie hoofdstuk 3.
- 124 HTK 1983-1984, 17-5-1984, 4772-4773. Zie ook hoofdstuk 3.
- 125 Janmaat motiveerde dit tegenstemmen als volgt: 'Ik heb tegen de door mijzelf ingediende motie gestemd. Het gaat er niet om dat wij een oordeel willen vellen over de situatie die ons genoegzaam bekend is. Wij vragen een uitspraak van de Kamer. Die komt des te duidelijker tot uitdrukking als wij er zelf tegen stemmen. Het gedrag van de Kamer zal worden ontvangen met gelach, misschien met hoongelach naar de democratie, maar dat zal blijken.' (HTK, 1983-1984, 22-5-1984, 4800-4801).

- 126 *De Gelderlander*, 1-4-1986.
- 127 *De Waarheid*, 1-4-1986.
- 128 *Vrij Nederland*, 12-4-1986.
- 129 *De Volkskrant*, 2-4-1986.
- 130 *Haagsche Courant*, 20-1-1984.
- 131 *De Waarheid*, 18-1-1984.
- 132 *De Groene Amsterdammer*, 9-5-1984.
- 133 Zie de *Volkskrant*, *De Waarheid*, *Het Parool*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *Algemeen Dagblad* en *Het Vrije Volk*, 14-5-1984.
- 134 *Algemeen Dagblad*, 14-5-1984.
- 135 *Het Parool*, 1-4-1986.
- 136 *De Telegraaf*, 1-4-1986.
- 137 *De Waarheid*, 1-4-1986.
- 138 *De Waarheid*, 9-4-1986.
- 139 *De Groene Amsterdammer*, 9-4-1986.
- 140 *De Volkskrant*, 18-1-1984.
- 141 *De Volkskrant*, 18-1-1984 (over Almere) en *NRC Handelsblad*, 18-5-1984 (over Boekel). Zie ook het jaarverslag 1984 over de afwijzing van geweld tegen de CP: Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1984* (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 142 *De Volkskrant*, 9-8-1984. Joke Kniesmeijer was bang dat de bestrijding van de CP uit de hand zou lopen, dat de emoties de overhand zouden krijgen (Interview met Jan Erik Dubbelman, voormalig medewerker van Kniesmeijer bij de Anne Frank Stichting, 26-8-2011).
- 143 *De Volkskrant* en *Het Parool*, 1-4-1986.
- 144 Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1985* (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 145 *Bluf!*, 6-1-1983.
- 146 *Bluf!*, 26-1-1984 en 9-2-1984.
- 147 *De Volkskrant*, 21-1-1984.
- 148 *Astvalt*, mei 1984. *Astvalt* was een antifascistisch blad.
- 149 *AFdruk*, juni 1984.
- 150 In antifascistische bladen werden activisten (om veiligheidsredenen?) meestal alleen met hun voornaam aangeduid.
- 151 *Bluf!*, 30-5-1984.
- 152 *Bluf!*, 17-5-1984 en 30-5-1984.
- 153 *Bluf!*, 10-4-1986.
- 154 *Bluf!*, 1-5-1986.
- 155 *Nieuwe Revu*, 11-18 april 1986.
- 156 Bleich e.a. (eds.), *Nederlands racisme* (1984) 150.
- 157 Interview met Wijnand Duyvendak, 6-9-2011.
- 158 *AFdruk*, mei 1984.
- 159 Achterhuis, *Met alle geweld* (2008) 21-22 en 183-189. Volgens Achterhuis gold dit voor de jaren zeventig; mijns inziens gold dit ook voor de jaren tachtig; zie bijvoorbeeld: Buijs, *Overtuiging en geweld* (1995).

- 160 *De Volkskrant*, 10-9-82.
- 161 Interview met Jan Erik Dubbelman, 26-8-2011; Dubbelman was medewerker van de Anne Frank Stichting; hij fungeerde daar rond 1983 onder meer als liaison naar de antifascismecomités. Zie ook *AFdruk*, februari 1983.
- 162 *De Volkskrant*, 2-4-1996.
- 163 Stan de Jong, Terreur op de dijk. Twintig jaar na de aanslag in Kedichem (*Nieuwe Revu*, 22-28 maart 2006); citaat van Leen van den Berg, naar eigen zeggen tussen 1977 en 1987 'diep' in de kraakbeweging.
- 164 *Het Parool* en *NRC Handelsblad*, 17-5-1984.
- 165 *Het Binnenhof*, 27-12-1982.
- 166 Interview met Mart Giesen (door Annette Linden), 24-2-1997.
- 167 Interview met Jack van Lieshout d.d. 27-7-2011.
- 168 *Leids Dagblad*, 14-4-1994. *De Peueraar* 45, mei 1994 (*De Peueraar* is een antifascistisch blad).
- 169 *Jaarverslag BVD* 1993 (1994).
- 170 Max van Wel geeft diverse voorbeelden van besloten cp-vergaderingen die in 1983 en 1984 wel ongestoord doorgang vonden; zie de Max van Wel-stukken.
- 171 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 103 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 172 *De Waarheid*, 17-9-1987.
- 173 *Leidsch Dagblad*, 14-8-1987.
- 174 SSA-AIVD, Notitie, 24-9-1987.
- 175 Wet openbare manifestaties, *Staatsblad* 1988, 157.
- 176 Uitspraak afdeling rechtspraak Raad van State, 23-3-1989, nr. Ro3.89.1381 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer III, 2.02.23.04, inv.nr. 976).
- 177 Uitspraak afdeling rechtspraak Raad van State, 1-6-1989, nr. Ro3.89.3125/S5814 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer III, 2.02.23.04, inv.nr. 999).
- 178 SSA-AIVD, Informatierapport z.d. (ACD 890711034, 10-7-1989). Het betrof de hoofdbestuursvergadering van 13-5-1989.
- 179 Crisis Onderzoek Team, *Ordehandhaving en extreem rechts. Utrecht 4 maart 1995* (Leiden en Rotterdam 1995) 69-70.
- 180 *De Volkskrant*, 26-2-1996. Dit beraad wordt gevormd door de burgemeesters die korpsbeheerder zijn van een van de 25 politieregio's.
- 181 *NRC Handelsblad*, 5-4-1996.
- 182 Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 24 400 VII, nr. 45.
- 183 Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem-rechts* (2000) 36.
- 184 *De Volkskrant*, 26-2-1996. Zie ook hoofdstuk 3.
- 185 *De Volkskrant*, 26-2-1996; *Ravage*, 8-3-1996. *Ravage* was een antifascistisch blad.
- 186 *NRC Handelsblad*, 26-2-1996.
- 187 Zie hoofdstuk 4 voor de rechtszaak tegen Janmaat.
- 188 *NRC Handelsblad*, 29-3-1996.
- 189 *NRC Handelsblad*, 1-4-1996.
- 190 *Trouw*, 29-4-1996.

- 191 *Nieuwe Revu*, 7-11-2001.
- 192 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 148 (11SG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 193 Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem-rechts* (2000) 7. Janmaat kon die brieven sturen omdat de lijsten met namen van mensen die kandidatenlijsten tekenden openbaar waren.
- 194 De Anne Frank Stichting was niet de uitgever van *AFdruk*; dat waren enkele antifascismecomités.
- 195 Dagvaarding van de gemeente Leerdam, de gemeente Amsterdam, de Anne Frank Stichting en de Staat der Nederlanden, z.d., waarschijnlijk 12-4-1988 (11SG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 252).
- 196 Gerechtshof Den Haag, uitspraak van 17-6-2004 (kopie van deze uitspraak ontvangen van mr. R. van Heijningen). De gemeente Leerdam heeft nooit aan het Hof doorgegeven dat zij niet bij de BVD heeft geïnformeerd; deze commissie heeft wellicht bijgedragen aan het negatieve oordeel van het Hof over de claim van de CD-stichting.
- 197 Buijs, 'Politiek geweld', 181-200; Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem-rechts* (1997); *NRC Handelsblad*, 30-3-1994 en 29-4-1994.
- 198 Hoogerwerf, *Geweld in Nederland* (1996) 20-22; Buijs, 'Politiek geweld', 181-200, aldaar 181.
- 199 John Jansen van Galen in de *Haagse Post*, 3-5-1986.
- 200 Husbands zag dit als een onderdeel van de overheidsrespons op extreem-rechts in Nederland, namelijk een 'laissez-faire houding' van bestuur en politie tegenover antifascistische activisten. Zie: idem, 'Combating the extreme right', 52-73, aldaar 57.
- 201 Mudde, 'De paria van de rechtsstaat', 246-248.
- 202 *CD-actueel* 1990, nr. 4.
- 203 Uitspraak van voorzitter Konst tegen *De Volkskrant*, 14-5-1984.
- 204 Stan de Jong, Terreur op de dijk. Twintig jaar na de aanslag in Kedichem (*Nieuwe Revu*, 22-28 maart 2006).

8 'Goed' tegen 'fout'?

- 1 Van Kessel en Krouwel, 'Van vergankelijke radicale dissidenten tot kwelgeesten van de gevestigde orde', 301-317.
- 2 De term 'radicaal-rechtse' partijen (ook wel 'populistisch radicaal-rechts' of 'populistisch' genoemd) kwam pas na circa 2000 geleidelijk in zwang. Voor de eeuwwisseling zag men dergelijke partijen vaak als extreem-rechts (een overkoepelende term voor een breed scala aan fascistische, nazistische, racistische of anti-immigratiepartijen).
- 3 Ellinas, *The Media and the Far Right in Western Europe* (2010) 6; Ignazi, 'The silent counter-revolution', 3-34. Zie ook Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007). De term 'silent counter-revolution' is gemunt door Ignazi (in 1992) als reactie op Ingleharts 'silent revolution' over het postmaterialisme (uit 1977).

- 4 Rydgren, 'Is Extreme Right-Wing Populism Contagious?', 413-437.
- 5 Zie hoofdstukken 1 en 6.
- 6 De termen 'racistisch' en 'fascistisch' worden in dit hoofdstuk gebruikt, omdat in de jaren tachtig en negentig wetenschappers en bestrijders deze termen vaak hanteerden als synoniemen voor 'extreem-rechts' (zie bijvoorbeeld hoofdstuk 6).
- 7 Zie hoofdstuk 1.
- 8 Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem rechts* (2000). Van Donselaar, 'Patterns of response to The Extreme Right in Western Europe', 263-282.
- 9 Elbers en Fennema, 'Strategie tegen racistische partijen', 526-531.
- 10 Buijs en Fennema, 'Democratie, extremisme en radicalisme in Amsterdam', 120-147. Dit artikel verscheen oorspronkelijk in 1998.
- 11 Van Holsteyn, *Neither threat nor challenge* (2001).
- 12 Van Sas, *De metamorfose van Nederland* (2004) 63.
- 13 Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991).
- 14 In de media en in het gewone spraakgebruik raakte de term 'populistisch' voor dergelijke partijen steeds meer in zwang.
- 15 Volgens Te Slaa werd nog wel geprobeerd om Fortuyn en Wilders in de fascistische hoek te plaatsen, maar zonder veel succes. Zie Te Slaa, *Is Wilders een fascist?* (2012).
- 16 Tegenwoordig zouden deze en dergelijke partijen waarschijnlijk door velen niet meer zo worden gezien, hoewel er gelet op de veroordelingen van de cd en Janmaat (zie hoofdstuk 4) wel argumenten zijn om ze racistisch te noemen. In de hedendaagse wetenschappelijke literatuur worden radicaal-rechtse partijen veelal getypeerd met de begrippen nationalistisch, xenofobisch, populistisch en autoritaristisch, en ik sluit me daarbij aan (zie bijvoorbeeld Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007)).
- 17 Het is wel geprobeerd. In het begin van de jaren tachtig waren er bijvoorbeeld pogingen van de cp, geïnitieerd door oprichter Brookman, om in gesprek te komen met de Anne Frank Stichting. Die weigerde. Zie brief Brookman aan de Anne Frank Stichting, 29-6-1980, en brief Anne Frank Stichting aan Brookman, 2-7-1980 (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 18 De commissie-Stuiveling boog zich eind 1982 in opdracht van het partijbestuur van de PvdA over de opkomst van de cp en over de vraag hoe die partij het best bestreden kon worden (zie hoofdstuk 3).
- 19 Zie hoofdstuk 6.
- 20 Zie voor een overzicht van de cp/cd-stemmers in opiniepeilingen tussen 1982 en 1997: Van Holsteyn en Mudde, *Extreem-rechts in Nederland* (1998) 93 (figuur 7.1).
- 21 Zoals in het eerste hoofdstuk aangegeven, ga ik in dit boek in op de aard van de bestrijding. Daarnaast wordt (voorzichtig) ingegaan op de effecten en effectiviteit van de bestrijding. Opgemerkt wordt daarbij dat niet kan worden aangetoond dat de geconstateerde gevolgen (bijvoorbeeld een gebrek aan kader bij de cp en vooral de cd) een-op-een zijn veroorzaakt door de bestrijding; daar kunnen andere factoren (niet besproken in dit boek) een rol bij hebben gespeeld.

- 22 Art, *Inside the Radical Right* (2011) 23.
- 23 Mouffe, *On the Political* (2005) 69-76.
- 24 Onder meer de politicoloog Daalder wees op de rol die de Tweede Wereldoorlog speelde bij het conflict tussen de generaties in de jaren zestig en zeventig. Zie Daalder, 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek', 27-44. Zie verder Righart, *De eindeloze jaren zestig* (1995).
- 25 Van Ginkel, *Rondom de stilte* (2011) 726-738; Van der Heijden, *Dat nooit meer* (2011) 726-740. Volgens historicus Tony Judt is vanaf de jaren zestig (maar niet overal tegelijkertijd) de holocaust niet alleen in Nederland maar in heel Europa een centrale rol gaan vervullen in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog; zie idem, *Postwar* (2005) 803-831.
- 26 Lucassen en Lucassen, *Winnaars en verliezers* (2011) 135-136.
- 27 Historicus H.W. von der Dunk in *NRC Handelsblad*, 23-2-1993. Von der Dunk schreef 'sinds 1945'; mijns inziens zou dat moeten zijn 'sinds de jaren zestig'. Zie ook: Von der Dunk, 'Negentienveertig', 311-335.
- 28 Ook relatief milde kritiek op het minderhedenbeleid kon in de jaren tachtig en negentig op veel tegenstand rekenen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de debatten naar aanleiding van een artikel in *de Volkskrant* van de jurist S.W. Couwenberg (*de Volkskrant*, 2-10-1982) en een van de sociologe Hilda Verweij-Jonker in 1991 in het *Roos Vrouwen Magazine* van de PvdA (zie: Van der Steen, *Drift en koers* (2011) 414-415).
- 29 Bolkestein koos een andere invalshoek dan Janmaat; hij stond voor de verdediging van de liberale westerse waarden tegen een in zijn ogen niet-liberale islam (zie hoofdstuk 3). Maar ook hij kreeg heel veel kritiek over zich heen; hij werd beschuldigd van grove generalisaties, stemmingmakerij en electoraal winstbejag (SCP, *Sociaal en cultureel rapport 1998* (1998) 265-266).
- 30 Zie De Rooy, 'In de war', 351-368. Zie verder Mansvelt Beck, *How we do things here* (2015) 9 en 77-79.
- 31 *NRC Handelsblad*, 29-1-2000.
- 32 Scherpe kritiek op de islam leidde overigens, als gevolg van bedreigingen vanuit radicaalislamitische hoek, tot een nieuwe vorm van uitsluiting uit de discussie en zelfs tot moord (op Theo van Gogh).
- 33 Wansink, *De erfenis van Fortuyn* (2004).
- 34 Vossen, *Rondom Wilders* (2013) 131.
- 35 Fortuyn deed stevige uitspraken over de islam en de islamitische cultuur: 'De islam is achterlijk, ik zeg het maar, het is gewoon een achterlijke cultuur' (*de Volkskrant*, 9-2-2002). Zie ook: Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur* (Utrecht 1997).
- 36 Vossen, *Rondom Wilders* (2013) 106-107.
- 37 Wilders werd op 23 juni 2011 vrijgesproken van een aanklacht wegens groepsbelediging en aanzetten tot haat en discriminatie (Rechtbank Amsterdam, uitspraak, 23-6-2011; gedownload op 22-5-2015 van www.rechtspraak.nl). In de uitspraak stond: 'Wanneer de ten laste gelegde uitlatingen ieder op zich worden bekeken [...] geldt [...] dat deze zien op de islam en de

- Koran. Nu verdachte zich in deze uitlatingen richt tegen het geloof en niet tegen mensen (moslims) kan niet wettig en overtuigend worden bewezen dat hij met deze uitlatingen aanzet tot haat tegen en/of discriminatie van moslims, zoals hem is ten laste gelegd.' Hierbij speelde een rol dat de wettelijke regels voor religiekritiek ruimer zijn dan die voor discriminatie en groepsbelediging; zie ook Ellian, 'Van Janmaat tot El Moumni', 26-36.
- 38 *De Telegraaf*, 21-4-1994.
- 39 Pellikaan, 'Partijen in een politieke ruimte', 206-229; Pellikaan e.a. 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', 23-49; Pellikaan e.a., 'Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands', 282-302; Van der Brug e.a. 'Nieuwe strijdpunten, nieuwe scheidslijnen?', 283-300. Te Velde ziet ook een omslag rond 2002, maar omschrijft die wat anders; hij wijst op het verdwijnen van het naoorlogse taboe op populisme, eerst onderhuids en zeer omstreden in de jaren negentig, en dan voluit en in het volle licht ten tijde van Fortuyn; idem, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 257.
- 40 Rummens en Abts, 'Defending democracy', 649-665; Rijpkema, *Weerbare democratie* (2015). Zie verder ook hoofdstuk 1.
- 41 Uitspraak van de Rechtbank Amsterdam in de zaak tegen Wilders, 23-6-2011 (gedownload van de website www.rechtspraak.nl op 22-5-2015).
- 42 Lawson, 'Wild, wilder, wildst', 469-484. Lawson analyseerde in dit artikel uit 2008 uitspraken van het Europese Hof van de Rechten van de Mens.
- 43 Uitspraak van Wilders op 19 maart 2014 in Den Haag. Volgens *NRC Handelsblad* ging dat als volgt: 'Wilders vroeg [...] tijdens een verkiezingsbijeenkomst van de pvv aan de zaal of de aanwezigen minder Marokkanen willen. Het publiek beantwoordde dat met een juichend "minder, minder". "Dan gaan we dat regelen," zei Wilders toen' (*NRC Handelsblad*, 20-3-2014).
- 44 *NRC Handelsblad*, 18-12-2014.
- 45 *Trouw*, 11-12-2015.

Bijlage 1: Overzicht van geanalyseerde artikelen

In de onderstaande tabel volgt een overzicht van de in hoofdstuk 5 geanalyseerde artikelen uit kranten en weekbladen.

Nr.	Datum	Krant / weekblad	Door	Titel
1	15-03-1980	<i>Vrij Nederland</i>	Ursula den Tex en Elma Verhey	'Niet één durft er duidelijk te zeggen wat er aan de hand is met Nederland. Wij wel!'
2	13-06-1980	<i>De Tijd</i>	Frènk van der Linden	Hoe de Centrum Partij in Nederland wel even orde op zaken zal stellen.
3	16-08-1980	<i>Vrij Nederland</i>	Jaap van Donselaar	'Ja, we moeten ze kwijt... Nederland is dichtbevolkt, we zitten gewoon vol.'
4	20-11-1980	<i>Haagsche Courant</i>	Lonneke van Koot	'Men laat mij nooit uitpraten.' Wat maakt mensen zo kwaad?
5	03-04-1982	<i>Vrij Nederland</i>	Hans Smits	Extreem-rechts in de grote steden.
6	21-05-1982	<i>Intermediair</i>	Jaap van Donselaar en Carien Nelissen	Verkiezingsdeelname van de nvu en de cp.
7	28-08-1982	<i>Vrij Nederland</i>	Rudie Kagie	De 'gematigd harde' lijn van de verkiezingscampagne van de Centrumpartij.
8	15-09-1982	<i>Groene Amsterdammer</i>	Rudi Boon	'Wat u denkt zeggen wij.' Politieke doorbraak van het ressentiment.
9	17-09-1982	<i>Nieuwe Revu</i>	Pieter Storms	Den Haag, 2 september, 9.00 uur.
10	18-09-1982	<i>Elseviers Magazine</i>	René de Bok	De Centrumpartij, een nieuwe uitdaging aan de democratie.

Nr.	Datum	Krant / weekblad	Door	Titel
11	19-09-1982	<i>Groene Amsterdammer</i>	Anet Bleich en Geke van der Wal	'Het is zinloos met een bezorgd vingertje naar het kwaad te wijzen.' Op zoek naar een strategie tegen racisme.
12	03-12-1982	<i>De Tijd</i>	Matt Dings en P. van der Eijk	Wat te doen met Janmaat? Den Haag worstelt met stille vragen.
13	28-01-1983	<i>De Tijd</i>	Diverse auteurs	Bijlage: Fascisme toen en nu.
14	29-01-1983	<i>Elseviers Magazine</i>	René de Bok	Het fascisme is nog altijd actief.
15	12-02-1983	<i>NRC Handelsblad</i>	Kees van der Hoeven	De schaapskieren van de Centruumpartij.
16	19-03-1983	<i>Leidsch Dagblad</i>	Roelie Meijer, Hans Geleijnse en José Smits	Hoe ver reikt de invloed van de cp?
17	25-03-1983	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil, Arno Adelaars en René Feith	Deze man liegt eenmaal per minuut.
18	01-04-1983	<i>Panorama</i>	Cor Snel	Het klompenfascisme van Janmaat en co.
19	09-04-1983	<i>Elseviers Magazine</i>	Coen van Harten en Frank Lafort	Fascisme in Nederland. Bruin kan zich vermommen als groen.
20	06-07-1983	<i>Groene Amsterdammer</i>	Diederik van Loggem en Bert Taken	Fascisme. Hoe links op zoek is naar een éénmakende vijand.
21	27-07-1983	<i>Groene Amsterdammer</i>	Angela Grooten	Leve het gezonde boerenverstand van Jan Salie.
22	29-07-1983	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil	Verenigingen van Nederland, let op: Dit zijn de infiltranten van de Centruumpartij.
23	06-08-1983	<i>Vrij Nederland</i>	Piet Piryns en Max van Weezel	Het schemergebied tussen nvu, Viking Jeugd en cp.
24	06-08-1983	<i>Actueel</i>	Léon Zoeteman	De indoctrinatie begint op school.
25	01-10-1983	<i>Elseviers Magazine</i>	René de Bok en Coen van Harten	De profiteurs van de onvrede.

Nr.	Datum	Krant / weekblad	Door	Titel
26	26-11-1983	<i>Haagse Post</i>	Hans Verstraaten	De doctorandussen van de Centruumpartij.
27	24-12-1983	<i>Haagse Post</i>	Auke Kok	Ik ben 51 procent voor een verbod.
28	27-01-1984	<i>De Tijd</i>	Gerard Driehuis	'Waarom de Centruumpartij moet blijven', in: Bijlage: Racisme in Nederland.
29	04-02-1984	<i>Elseviers Weekblad</i>	Piet Goosen en Charles Sanders	De cp is eigenlijk een overbodige partij.
30	25-02-1984	<i>Elseviers Magazine</i>	Alice Oppenheim	'Let op de islamieten, die zijn levensgevaarlijk'.
31	14-04-1984	<i>Vrij Nederland</i>	Lex Runderkamp en Max van Weezel	De tanden van de cp. "Breek de Haagse machten die mens en volk verkrachten.'
32	02-06-1984	<i>NRC Handelsblad</i>	Hubert Smeets en Kees van der Hoeven	De waanzin van de Centruumpartij. Nieuwe vechters voor Volk en Vaderland.
33	28-07-1984	<i>Vrij Nederland</i>	Hans Smits	Agent S. 'Een bevooroordeelde politiemans is voor een Surinamer meer bedreigend dan voor een doorsnee-Hollander.'
34	03-08-1984	<i>De Tijd</i>	Tom-Jan Meeus	'Hans, gedraag je, zo gaat de partij naar de knoppen.' Janmaat en de splitsing in de cp.
35	04-08-1984	<i>Haagse Post</i>	Hans Verstraaten	'Als Janmaat terug is van vakantie zal-ie hard terugslaan.' Scheuring in de cp.
36	04-08-1984	<i>Vrij Nederland</i>	Piet Piryns en Max van Weezel	Joop Zwart als souffleur van de Jonge Turken in de cp.
37	25-08-1984	<i>Haagse Post</i>	Hans Verstraaten	'Wat een onzin! Dit is fanatisme.'
38	08-09-1984	<i>Vrij Nederland</i>	Piet Piryns	De knieval van Janmaat.
39	13-10-1984	<i>Vrij Nederland</i>	Piet Piryns en Kees Schaepman	De dubieuze declaraties van Janmaat.
40	16-02-1985	<i>Vrij Nederland</i>	Kees Schaepman	De botsende ambities van drs Hans Janmaat en drs Alfred Vierling.

Nr.	Datum	Krant / weekblad	Door	Titel
41	09-10-1985	<i>Groene Amsterdammer</i>	Rudi Boon en Geke van der Wal	'Die ene boodschap, buitenlanders eruit, blijft krachtig aanspreken.'
42	26-02-1986	<i>Groene Amsterdammer</i>	Gerhard Hormann	Mensen met runetekens? Waar tref je die nu niet?!
43	17-10-1986	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil en Henk Ruigrok	'We zijn stukgespeeld.'
44	24-12-1988	<i>Haagse Post</i>	John Jansen van Galen	In de kou.
45	28-09-1989	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil	Het geval Janmaat.
46	10-03-1990	<i>Elsevier</i>	Joost de Haas en Charles Sanders	De griezelige financiers van Janmaat. De financiële banden van Eurorechts.
47	19-12-1990	<i>Groene Amsterdammer</i>	Guikje Roethof e.a.	Galerij van enge mannen.
48	12-12-1991	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil m.m.v. Frans Dekkers	De remedie tegen racistisch rechts heet Janmaat.
49	29-02-1992	<i>Volkskrant</i>	Marcel van Lieshout	Onder de reuk van Janmaat. Taboe op cd verhuut het racistisch gedachtegoed in Nederland.
50	07-10-1992	<i>Groene Amsterdammer</i>	Arthur van Amerongen	Puinbak.
51	20-01-1993	<i>Nieuwe Revu</i>	Arnold Karskens en Ahmet Olgun	De aanhang van Janmaat spreekt.
52	03-03-1993	<i>Nieuwe Revu</i>	Henk Ruigrok en Bert Voskuil	De mensen en het geld achter de cd.
53	21-08-1993	<i>Parool</i>	Bart Middelburg	Een hakenkruis in kattenbloed.
54	17-09-1993	<i>HP/De Tijd</i>	Alain van der Horst	Hier en daar wat opschudding.
55	18-09-1993	<i>Vrij Nederland</i>	Rinke van den Brink	Wie gaat met Janmaat mee naar de Tweede Kamer? Ze rukken op.
56	20-11-1993	<i>Trouw</i>	Frank Siddiqui	Janmaat: Wacht maar tot wij in de regering zitten.
57	18-12-1993	<i>Vrij Nederland</i>	Rinke van den Brink	FNV's Janmaat-stemmers spreken zich uit.
58	19-01-1994	<i>Nieuwe Revu</i>	Bram de Graaf	Wie denkt Hans Janmaat wel dat hij is?

Nr.	Datum	Krant / weekblad	Door	Titel
59	22-01-1994	<i>Elsevier</i>	Jan Hoedeman en Arendo Joustra	'Een schaap in wolfskleren.'
60	26-01-1994	<i>Groene Amsterdammer</i>	Mirjam de Rijk	Aandacht. 'Laat alle domme dingen van Janmaat zonder al te veel commentaar zien.'
61	29-01-1994	<i>Elsevier</i>	Jan Hoedeman en Arendo Joustra	De logica van het cd-verkiezings-programma.
62	02-02-1994	<i>Nieuwe Revu</i>	Peter Rensen	'Alle Turken dood!'
63	19-02-1994	<i>Trouw</i>	Dillian Hos en Frank Siddiqui	Extreem-rechts.
64	21-02-1994	<i>Parool</i>	Erik van Gruijthuijsen en Jos Verlaan	Allemaal clubs die van rancune aan elkaar hangen.
65	21-02-1994	<i>Parool</i>	Erik van Gruijthuijsen en Frenk der Nederlanden	Hans Janmaat: 'Dacht u dat Deetman de hele nacht in Indonesië heeft liggen huilen?'
66	04-03-1994	<i>HP/De Tijd</i>	Bert Bukman en Alain van der Horst	De demonisering van de cd. Kant-tekeningen bij een nieuw vijandsbeeld.
67	12-03-1994	<i>Vrij Nederland</i>	Rinke van den Brink	cd-kiezers verklaren zich.
68	23-03-1994	<i>Groene Amsterdammer</i>	Kees Kooiman	Undercover in de cd. 'Nog even en we zijn weer een provincie van Duitsland.'
69	24-03-1994	<i>Panorama</i>	Bas van Hout	De dodenlijst van de Centrum Democraten.
70	04-04-1998	<i>Vrij Nederland</i>	Rinke van den Brink	'Wij hebben hardere mensen nodig'. Janmaats nederlagenstrategie.
71	13-05-1998	<i>Groene Amsterdammer</i>	Peter Vermaas	Hans Janmaat.
72	13-05-1998	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil	Janmaat.
73	31-10-2001	<i>Nieuwe Revu</i>	Erik Noomen	'Ze willen me niet.'
74	12-04-2002	<i>HP/De Tijd</i>	Marcel van Roosmalen	'Ik mocht nooit meedoen.'
75	05-06-2002	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil	Het einde van Hans Janmaat.

Bronnen

Boeken en artikelen

- Abels, P.H.A.M., en R. Willemse, 'Veiligheidsdienst in verandering. De BVD/ AIVD sinds het einde van de Koude Oorlog', *Justitiële Verkenningen* 30:3 (2004) 83-98.
- Achterhuis, Hans, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht* (Rotterdam 2008).
- Akkerman, Tjitske, en Matthijs Rooduijn, 'Pariahs or Partners? Inclusion and Exclusion of Radical Right Parties and the Effects on Their Policy Positions', *Political Studies* 63:5 (2015) 1140-1157.
- Albertazzi, Daniele, en Duncan McDonnell, *Twenty-first Century Populism. The Spectre of Western Democracy* (Basingstoke [etc.], 2008).
- Albronda, Jeanine, *Een beeld van een partij* (Werkgroep Migranten en Media, Amsterdam 1994).
- Anbell, J.P., *Racisme, vooroordeel en discriminatie. Bestrijding door beïnvloeding van de meerderheid met niet-juridische middelen* (Amsterdam 1991).
- Andeweg, Rudy, en Galen Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands* (2nd edition, Basingstoke 2005).
- Andeweg, Rudy, en Jacques Thomassen (eds.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011).
- Anne Frank Stichting en Jan Erik Dubbelman, *Vooroordelen veroordeeld. Feiten tegen vooroordelen over buitenlanders* (Kampen 1988).
- Anne Frank Stichting, *Feiten tegen vooroordelen* (Den Haag 1993).
- Anne Frank Stichting, *The Extreme Right in Europe and the United States. International seminar, November 1984* (Amsterdam 1985).
- Anne Frank Stichting, *Vijftig vragen over antisemitisme* (Amsterdam 2005).
- Anne Frank Stichting, *Vooroordelen vertekenen* (Den Haag 1997).
- Anne Frank Stichting, *Vreemd gespuis* (Amsterdam 1987).
- Anne Frank Stichting, *Fascisme, neofascisme en rechts-extremisme in West-Europa* (Voorburg, z.j.).
- Anne Frank Stichting, *In de buurt. De aanpak van racisme en discriminatie door de lokale overheid* (Amsterdam 1988).

- Anne Frank Stichting, *Lessen over fascisme*, AFSchrift 7 (Amsterdam 1983).
- Anne Frank Stichting, *Oud en nieuw fascisme* (Amsterdam 1981).
- Anne Frank Stichting, *Politiek racisme in Nederland* (Amsterdam, z.j.).
- Antifascistisch Kollektief, *De rechterkant van Nederland. Een overzicht van extreem-rechts en fascistische verschijnselen in Nederland* (Amsterdam 1983).
- Arblaster, A., *Democracy* (2nd edition, Buckingham 1994).
- Arkel, D. van, J. Glastra van Loon, R. Penninx en M. Rabbae, *De politiek en de minderheden. Een gedragscode* (Utrecht 1993).
- Art, David, 'Reacting to the Radical Right: Lessons from Germany and Austria', *Party Politics* 13:3 (2007) 331-349.
- Art, David, *Inside the radical right. The Development of Anti-Immigrant Parties in Western Europe* (Cambridge 2011).
- Barker, Martin, *The New Racism: Conservatives and the Ideology of the Tribe* (Londen 1981).
- Barkhuysen, T., M.L. van Emmerik, W.J.M. Voermans e.a., *De Nederlandse Grondwet geëvalueerd: Anker of verdwijnpunt?* (Alphen aan den Rijn 2009).
- Bartlett, J. en C. Miller, *The Power of Unreason. Conspiracy Theories, Extremism and Counter-terrorism* (Londen 2010).
- Bergh, G. van den, 'De democratische staat en de niet-democratische partijen', in: idem, *Verzamelde staatsrechtelijke opstellen* (Alphen aan de Rijn 1949).
- Berting, J., *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21ste eeuw* (Delft 2006).
- Beus, Jos de, Jacques van Doorn en Piet de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 1996).
- Beus, Jos de, Kees Brants en Philip van Praag, 'De media en hun rol in de Nederlandse democratie', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (eds.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 387-405.
- BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990) (gedownload van <http://www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6> op 16-11-2010).
- Bleich, Anet, Peter Schumacher e.a., *Nederlands racisme* (Amsterdam 1984).
- Blom, J.C.H., en E. Lamberts (eds.), *History of the Low Countries* (New York en Oxford 2006).
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 1983).
- Boer, B. de, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1997. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1997', in: *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1998) 13-90.
- Boer, B. de, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1998. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998', in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1999) 14-94.
- Boer, B. de, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1999. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1999', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2000) 13-88.
- Bol, M.W. en B.J.W. Docter-Schamhardt, *Politie en openbaar ministerie tegen rassendiscriminatie. Over de naleving van richtlijnen* (Arnhem 1993).

- Bolkestein, Frits, 'Minderheden en verdraagzaamheid', in: idem, *De twee lampen van de staatsman. Beschouwingen over politiek* (Amsterdam 2006) 68-77.
- Bolsius, Erik Jan, *Racistische partijen met recht verbieden. Een onderzoek naar de juridische mogelijkheden om extreem-rechtse en racistische partijen te verbieden of te ontbinden, naar Belgisch, Duits en Nederlands recht* (Utrecht 1994).
- Boomgaarden, Hajo G. en Rens Vliegthart, 'Explaining the rise of anti-immigrant parties: The role of news media content', *Electoral Studies* 26 (2007) 404-417.
- Bootsma, Peter en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006).
- Bos, Anne en Charlotte Brand, 'Beroepsontregelaar', *Openbaar bestuur* 6/7 (2008) 7.
- Bovend'Eert, P.P.T., en H.R.B.M. Kummeling, *Het Nederlandse Parlement* (Deventer 2004).
- Bovenkerk, Frank (ed.), *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland* (4e druk, Amsterdam 1980).
- Brants, C., R. Kool en A. Ringnalda, *Strafbare discriminatie* (Den Haag 2007).
- Brants, Kees, en Paul Pennings, 'Antiracistische strijd: mythes en mogelijkheden', in: M. Hirschmüller (ed.), *Een bleek bolwerk. Racisme en politieke strategie* (Amsterdam 1988) 55-69.
- Brants, Kees, en Philip van Praag, 'Signs of media logic. Half a century of political communication in the Netherlands', *Javnost-the public* 13:1 (2006) 25-40.
- Brants, Kees, en Willem Hoogendoorn, *Van vreemde smetten vrij. Opkomst van de Centruumpartij* (Bussum 1983).
- Brink, Rinke van den, *De internationale van de haat. Extreem-rechts in West-Europa* (Amsterdam 1994).
- Brink, Rinke van den, *In de greep van de angst. De Europese sociaal-democratie en het rechts-populisme* (Antwerpen en Amsterdam 2005).
- Brouwer, Jan Willem, Peter van der Heiden en Jan Ramakers (eds.), *Politiek als passie. Twaalf opmerkelijke naoorlogse Kamerdebatten* (Amsterdam 2007).
- Brug, W. van der en M. Fennema, 'What causes people to vote for a racial-right party? A review of recent work', *International Journal of Public Opinion Research* 19:4 (2007) 474-487.
- Brug, W. van der, M. Fennema en J. Tillie, 'Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote?', *European Journal of Political Research* 37 (2000) 77-102.
- Brug, Wouter van der, Catherine de Vries en Joost van Spanje, 'Nieuwe strijdpunten, nieuwe scheidslijnen? Politieke vertegenwoordiging in Nederland', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (eds.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 283-300.
- Brug, Wouter van der, en Joost van Spanje, 'Immigration, Europe and the "new" cultural dimension', *European Journal of Political Research* 48 (2009) 309-334.
- Bruijn, Hans de, *Geert Wilders in debat. Over de framing en reframing van een politieke boodschap* (Den Haag 2010).

- Bruyn, W.J., 'De verdrongen rasfactor', in: W. Albeda e.a., *De linkse sociologie?* (Utrecht 1970) 41-71.
- Buijs, F.J., en M. Fennema, 'Democratie, extremisme en radicalisme in Amsterdam', in: M. Fennema, *Help! De elite verdwijnt* (Amsterdam 2012) 20-147.
- Buijs, Frank J., *Overtuiging en geweld. Vreedzame en gewelddadige acties tegen de apartheid* (Amsterdam 1995).
- Buijs, Frank, 'Politiek geweld: bedreiging en uitdaging', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Democratie in verval* (Amsterdam 2002) 181-200.
- Buijs, Frank, en Jaap van Donselaar, met medewerking van Ron Roetman, *Ex-treem-rechts, aanhang, geweld en onderzoek* (Leiden 1994).
- Buis, Hans, i.s.m. de Anne Frank Stichting, *Beter een verre buur. Racistische voorvallen in buurt en straat* (Amsterdam 1988).
- Buyse, Axel (ed.), *Nieuw radicaal rechts in Europa* (Antwerpen en Amsterdam 2002).
- Calhoun, Craig, *Nationalism* (Buckingham 1997).
- Canovan, Margaret, 'Taking politics to the people; populism as the ideology of democracy', in: Yves Meny en Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (Oxford 2002) 25-44.
- Canovan, Margaret, 'Trust the people! Populism and the two faces of democracy', *Political Studies* (1999) 2-16.
- Capoccia, Giovanni, 'Defending democracy: reactions to political extremism in inter-war Europe', *European Journal of Political Research* 39 (2001) 431-460.
- Capoccia, Giovanni, 'Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation', *Annual Review of Law and Social Science* 9 (2013) 207-226.
- Capoccia, Giovanni, *Defending Democracy: Strategies of Reaction to Political Extremism in Inter-war Europe*, *EUI Working Paper 2000/2* (Florence 2000).
- Capoccia, Giovanni, *Defending democracy. Reactions to extremism in interwar Europe* (Baltimore en Londen 2005).
- Carter, Elisabeth, *The extreme right in Western Europe. Success or failure?* (Manchester en New York 2005).
- Choenni, Chan, 'In stelling tegen politiek racisme', *Beleid en Maatschappij* 20:3 (1993) 109-113.
- Commissie subsidiëring politieke partijen, *Waarborg van kwaliteit* (Den Haag 1991).
- Coronel, Mercita, Garjan Sterk en Werkgroep Migranten en Media, *Van Janmaat tot Jahjah. 20 jaar Migranten en Media* (Amsterdam 2004).
- Crijns, J., 'Strafrecht als ultimum remedium. Levend leidmotief of archaïsch desideratum?', *Ars Aequi* 61:1 (2012) 11-18.
- Crisis Onderzoek Team, *Ordehandhaving en extreem rechts. Utrecht 4 maart 1995* (Leiden en Rotterdam 1995).
- Daalder, H., 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek', in: David Barnouw e.a. (eds.), *1940-1945: Onverwerkt Verleden?* (Utrecht 1985) 27-44.
- Damen, Sofie, *Het cordon sanitaire rond het Vlaams Blok gewikt en gewogen* (Antwerpen 1991).

- Dankers, G. en P. Velleman, i.s.m. A. Vreekamp, *Handboek Discriminatie* (Landelijk Expertise Centrum Discriminatie, Amsterdam 2006).
- Davis, Amber Jane, *The Impact of Anti-Immigration Parties on Mainstream Parties' Immigration Positions in the Netherlands, Flanders and the UK, 1987-2010. Divided Electorates, Left-Right Politics and the Pull Towards Restrictionism* (Europese Universiteit, Florence 2012).
- Donselaar, Jaap van, 'Patterns of Response to the Extreme Right in Western Europe', in: Peter Merkl & Leonard Weinberg (eds.), *Right-Wing Extremism in the Twenty-first Century* (Londen 2003) 263-282.
- Donselaar, Jaap van, Carolien Bouw en Carien Nelissen, *De Nederlandse Volks-Unie, Portret van een racistische splinterpartij* (Bussum 1981).
- Donselaar, Jaap van, *De staat paraat? De bestrijding van extreem-rechts in West-Europa* (Amsterdam 1995).
- Donselaar, Jaap van, en Carlo van Praag, *Stemmen op de Centrumpartij. De opkomst van anti-vreemdelingenpartijen in Nederland* (Leiden 1983).
- Donselaar, Jaap van, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland, 1950-1990* (Amsterdam 1991).
- Donselaar, Jaap van, met medewerking van Carien Nelissen, *Monitor Racisme en extreem rechts. Eerste rapportage* (Leiden 1997).
- Donselaar, Jaap van, Fanda Claus en Carien Nelissen, *Monitor Racisme en extreem rechts. Tweede rapportage. Media* (Leiden 1998).
- Donselaar, Jaap van, *Monitor Racisme en extreem rechts. Derde rapportage* (Leiden 2000).
- Doorn, J.A.A. van, *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen* (Amsterdam 2009).
- Doppert, Monique, en Bart Top, *Tussen missie & misser. Aanbevelingen voor de berichtgeving over migranten* (Werkgroep Migranten en Media, Amsterdam 1993).
- Downs, William M., 'How effective is the cordon sanitaire? Lessons from efforts to contain the far right in Belgium, France, Denmark and Norway', *Journal für Konflikt- und Gewaltforschung* 4:1 (2002) 32-51.
- Downs, William M., *Political extremism in democracies. Combating intolerance* (New York 2012).
- Duivenvoorden, Eric, *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999* (Amsterdam en Antwerpen 2000).
- Dunk, H.W. von der, 'Negentienveertig: van neutralisme naar naziheerschappij', in: C.B. Wels e.a. (eds.), *Vaderlands verleden in veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag 1980) 311-335.
- Duyvendak, Jan Willem, e.a. (eds.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992).
- Duyvendak, Wijnand, *Klimaatactivist in de politiek* (Amsterdam 2008).
- Eatwell, Roger, 'Ten Theories of the Extreme Right', in: Peter H. Merkl en Leonard Weinberg (eds.), *Right Wing Extremism in the Twenty-First Century* (Londen 2003) 47-73.
- Eatwell, Roger, en Cas Mudde (eds.), *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge* (Londen [etc.], 2004).

- Eck, F.R. van, A. Kellerman en J.W. Nieuwboer (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie 1995-2000* (Rotterdam 2001).
- Elbers, Frank, en Meindert Fennema, 'Strategie tegen racistische partijen', *Socialisme en Democratie* (1993) 526-531.
- Elbers, Frank, en Meindert Fennema, *Racistische partijen in West-Europa. Tussen nationale tradities en Europese samenwerking* (Leiden 1993).
- Elbers, Frank, Meindert Fennema en Leo Balai, *Politiek racisme. Oorzaken, denkbeelden en bestrijding* (Leiden 1994).
- Ellian, A., 'Van Janmaat tot El Moumni. De discriminatie tussen gewone en heilige meningen', *Justitiële Verkenningen* 3 (2003) 26-36.
- Ellinas, Antonis A., *The Media and the Far Right in Western Europe. Playing the Nationalist Card* (New York 2010).
- Elzinga, D.J., *De politieke partij en het constitutionele recht* (Nijmegen 1982).
- Engelen, D., *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1999).
- Engelen, D., *Per Undas Adversas. Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en zijn voorgangers, 1945-2002. PIVOT-rapport nummer 122* (Den Haag 2002).
- Engelen, D., *Frontdienst. De BVD in de koude oorlog* (Amsterdam 2007).
- Eskes, J.A.O., *Repressie van politieke bewegingen in Nederland. Een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988* (Utrecht 1988).
- Europese Commissie, *Eurobarometer, Special: Racism and Xenophobia* (Brussel 1989).
- Europese Commissie, *Eurobarometer 47.1. Racism and Xenophobia in Europe* (Brussel 1997).
- Evers, H., *Media-ethiek* (Groningen en Houten 2007).
- Fascisme Onderzoeks Kollektief, *Opkomst en afgang van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten* (Amsterdam, z.j.).
- Fennema, M., 'Gedemoniseerd door de journalistiek. Hans Janmaat 1934-2002', in: G. Leistra en L. Wytzes (eds), *Niet dan goeds. Over bekende doden* (Amsterdam 2003) 162-170.
- Fennema, M., *Over de kwaliteit van politieke elites* (Amsterdam 2003).
- Fennema, Meindert en Marcel Maussen, 'Dealing with extremists in public discussion: Front National and "Republican Front" in France', *The Journal of Political Philosophy* 8:3 (2000) 379-400.
- Fennema, Meindert, 'Legal repression of extreme-right parties and racial discrimination', in: Ruud Koopmans en Paul Statham (eds), *Challenging immigration and Ethnic Relations Politics* (Oxford 2000) 119-144.
- Fennema, Meindert, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2010).
- Fermin, A.M.E., *Nederlandse politiek partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995* (Amsterdam 1997).
- Fey, C.C. de, A. Kellermann en J.W. Nieuwboer (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (Den Haag 2004).
- Fortuyn, Pim, *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament* (Utrecht 1997).

- Galtung, Johan, 'Geweld, vrede en vredesonderzoek', in: Hylke Tromp (ed.), *Kritische polemologie. Studies over politiek, vrede en geweld* (Assen 1973) 32-78.
- Geelen, Jean-Pierre, *Het Haagse huwelijk. Hoe pers en politiek tot elkaar veroordeeld zijn* (Nijmegen 1998).
- Geysels, Jos, Sarah de Lange en Meindert Fennema, 'Het cordon sanitaire en het ontluiken der democratie?', *Res publica* 1 (2008) 49-64.
- Giesen, Peter, *Land van lafaards? Geschiedenis van de angst in Nederland* (Wormer 2007).
- Gijzenbergh, Joris, Saskia Hollander, Tim Houwen en Wim de Jong (eds.), *Creative Crises of Democracy* (Brussel 2012).
- Ginkel, Rob van, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011).
- Ginneken, Jaap van, 'De wrokkige', in: idem, *Den Haag op de divan. Een psychologische analyse van onze politieke top* (Haarlem 1994) 146-154.
- Graaf, Beatrice de, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010).
- Hainsworth, Paul, *The Extreme Right in Western Europe* (Londen en New York 2008).
- Halbertsma-Wiardi Beckman, Marijke, 'De ideologische achtergrond van Centruumpartij en Centrumdemocraten', *Socialisme en Democratie* 12 (1993) 518-525.
- Heerden, S.C. van, *What did you just call me? A study on the demonization of political parties in the Netherlands between 1995 and 2011* (Amsterdam 2014).
- Heijden, Chris van der, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam, Antwerpen 2011).
- Heijden, Chris van der, en Leon de Winter, *Handleiding ter bestrijding van extreem rechts* (Amsterdam 1994).
- Hellema, Duco, *Nederland in de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).
- Hijzen, Constant, 'Geheim gewroot in het duister? Percepties en maatregelen ten aanzien van veiligheidsdiensten in Nederland, 1918-1989', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125:3 (2012) 333-349.
- Hippe, J., P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1994. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 14-91.
- Hippe, J., P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1995. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1995', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 14-91.
- Hippe, J., P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1996. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1996', in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1997) 13-87.
- Hirschmöller, M. (ed.), *Een bleek bolwerk. Racisme en politieke strategie* (Amsterdam 1988).
- Hirschmöller, M., T. Loewenthal en M. Vuijsje, 'Het slopen van een bolwerk', in: M. Hirschmöller (ed.), *Een bleek bolwerk. Racisme en politieke strategie* (Amsterdam 1988) 137-149.
- Hoekstra, F., *In dienst van de BVD* (Amsterdam 2004).

- Hoetink, Carla, 'Boegbeeld van een sektarische partij. Hans Janmaat (1934-2002)', in: C.C. van Baalen e.a., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002. Nieuwkomers in de politiek* ('s-Gravenhage 2002) 140-143.
- Hoeven, Pien van der, Het succes van een kwaliteitskrant. De ontstaansgeschiedenis van *NRC Handelsblad* (Leiden 2012).
- Holsteyn, Joop van, 'Groeistuipen of stuiptrekkingen. Extreem-rechts en de verkiezingen van 1994', *Socialisme en Democratie* 52:2 (1995) 75-85.
- Holsteyn, Joop van, 'Hans Janmaat, kamerlid', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde, *Extreem-rechts in Nederland* (Den Haag 1998) 47-60.
- Holsteyn, Joop van, en Cas Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* ('s-Gravenhage 1998).
- Holsteyn, Joop van, *Neither Threat nor Challenge. Right-Wing Extremism in the Netherlands* (ECPR paper 2001).
- Hond, Maurice de, *De opkomst van de Centrumpartij: een onderzoek onder de aanhang van de Centrumpartij in het najaar van 1983* (Amsterdam 1983).
- Hoogerwerf, A., *Geweld in Nederland* (Assen 1996).
- Husbands, C.T., 'Phoenixes from the ashes? The recovery of the Centrumpartij '86 and the Centrumdemocraten, 1989-1991', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 84-102.
- Husbands, C.T., 'The Netherlands: Irritants on the Body Politic', in: P. Hainsworth (ed.), *The Extreme Right in Europe and the USA* (Londen 1992) 95-125.
- Husbands, C.T., 'Combating the Extreme Right with the Instruments of the Constitutional State: Lessons from Experiences in Western Europe', *Journal für Konflikt- und Gewaltforschung* 4:1 (2002) 52-73.
- Ignazi, Piero, 'The silent counter-revolution. Hypotheses on the emergence of extreme right-wing parties', *European Journal of Political Research* 22 (1992) 3-34.
- Jagers, Jan, *De stem van het volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen* (Antwerpen 2006).
- Jansen van Galen, John, en Hendrik Spiering, *Rare jaren. Nederland en de Haagse Post 1914-1990* (Amsterdam 1993).
- Jongh, R. de, M. van der Laan en J. Rath, *FNV'ers aan het woord over buitenlandse werknemers* (Leiden 1984).
- Judt, Tony, *Postwar. A history of Europe since 1945* (Londen 2005).
- Kessel, Stijn van, en André Krouwel, 'Van vergankelijke radicale dissidenten tot kwelgeesten van de gevestigde orde. Nieuwe politieke partijen in Nederland en de toekomst van de representatieve democratie', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (eds.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 301-317.
- Klandermans, Bert, en Nona Mayer (eds.), *Extreme Right Activists in Europe. Through the Magnifying Glass* (Londen en New York 2006).
- Klandermans, Bert, en Nona Mayer, 'Right Wing Extremism as a Social Movement', in: idem (eds.), *Extreme Right Activists in Europe. Through the Magnifying Glass* (Londen en New York 2006) 3-15.
- Kleinnijenhuis, Jan, Dirk Oegema, Jan de Ridder en Herman Bos, *Democratie*

- op drift. Een evaluatie van de verkiezingscampagne van 1994 (Amsterdam 1995).
- Kleinnijenhuis, Jan, Janet Takens, Anita van Hoof e.a., 'Gevaren van medialogica voor de democratie', in: Remieg Aerts en Peter de Goede (eds.), *Omstrede democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 111-131.
- Kniesmeijer, Joke/Anne Frank Stichting, *De crisis en de nieuwe zondebok: de racistische politiek van de Centruumpartij* (Voorburg 1982).
- Kniesmeijer, Joke, 'Georganiseerd neo-fascisme en rechts-extremisme in Nederland: de Nederlandse Volksunie, de Centrum Partij en het Oud Strijders Legioen', in: Anne Frank Stichting, *Oud en nieuw fascisme* (Amsterdam 1981) 137-149.
- Köbben, A.J.F., 'Oordeel en discriminatie', in: G.G. Cain e.a., *Etnische minderheden. Wetenschap en beleid* (Amsterdam 1985) 53-66.
- Koeneman, L., en G. Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1986) 14-67.
- Koeneman, L., en P. Lucardie, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982', in: *Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1983) 10-46.
- Koeneman, L., I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1988. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1988', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1989) 16-58.
- Koeneman, L., P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1987. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1987', in: *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988) 16-57.
- Koeneman, L., P. Lucardie en I. Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1984', in: *Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1985) 10-60.
- Koeneman, L., P. Lucardie en I. Noomen, 'Kroniek 1986. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1986', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987) 15-61.
- Koole, R.A., 'Ledenpartijen of staatspartijen? Financiën van Nederlandse politieke partijen in vergelijkend en historisch perspectief', in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1997) 156-182.
- Koole, Ruud, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland, 1960-1990* (Utrecht 1992).
- Koole, Ruud, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995).
- Koole, Ruud, *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlands democratie. Politici, journalisten en wetenschappers in de ban van het populisme* (Leiden 2006).
- Koole, Ruud, 'Nieuwe regels voor politieke financiën', *Socialisme en Democratie* 65:7/8 (2008) 46-59.
- Koole, Ruud, 'De populismeparadox', *Socialisme en Democratie* 66:9 (2009) 33-38.

- Koole, Ruud, 'Naar balkanisering en een populistisch-publicitair complex?', in: Kees Brants (ed.), *Journalistiek en politiek in onzekere tijden* (Den Haag 2012) 93-111.
- Koopmans, Ruud, 'Explaining the rise of racist and extreme right violence in Western Europe. Grievances or opportunities?' *European Journal of Political Research* 30 (1996) 185-216.
- Kortmann, C.A.J.M., 'De vrijheid van interne organisatie van de politieke partij', in: *Jaarboek 1983 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1984) 146-155.
- Kraaijer, Paul IJ., *Een antifa vertelt* (Zwolle 1996).
- Kraaijer, Paul IJ., *Het dubbelleven van een AIVD infiltrant/informant. 25 jaar undercover voor BVD, AIVD en RID* (Paramaribo 2011).
- Kriesi, Hanspeter, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak en Marco G. Giugni, *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis* (Londen 1995).
- Kristel, Conny, et al. (eds.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003).
- Krouwel, A. en P. Lucardie, 'Waiting in the Wings: New Parties in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 278-307.
- Lakeman, Pieter, *Binnen zonder kloppen* (Amsterdam 1999).
- Lakoff, George, *Don't Think of an Elephant. Know Your Values and Frame the Debate* (White River Junction 2004).
- Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Jaarverslag 1994* (Utrecht 1995).
- Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Met het oog op de toekomst. Bundel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Landelijk Bureau Racismebestrijding* (Zwolle 1995).
- Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Vijf jaar Landelijk Bureau Racismebestrijding, 1985-1990* (Utrecht 1990).
- Lange, Sarah de, 'Cordon sanitaire: vloek of zegen?', *Res Publica* 50:1 (2008) 54-58.
- Lange, Sarah L. de, 'A new winning formula? The programmatic appeal of the radical right', *Party Politics* 13:4 (2007) 411-435.
- Lange, Sarah L. de, *From Pariah to Power. The Government Participation of Radical Right-Wing Populist Parties in West-European Democracies* (Antwerpen 2008).
- Lange, Sarah L. de, en Matthijs Rooduijn 'Een populistische tijdgeest in Nederland. Een inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma's van politieke partijen', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (eds.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 319-334.
- Lans, Jos van der, en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis. Een biografie* (Amsterdam 2010).
- Lawson, R., 'Wild, wilder, wildst. Over de ruimte die het EVRM laat voor de vervolging van kwetsende politici', *NJCM-Bulletin* 4 (2008) 469-484.
- Leeuwen, Bart van en Ronald Tinnevelt (eds.), *De multiculturele samenleving in conflict. Interculturele spanningen, multiculturalisme en burgerschap* (Leuven, Voorburg 2005).

- Leeuwen, Karin van, *Uit het spoor van Thorbecke. Grondwetsherziening en staatsvernieuwing in naoorlogs Nederland (1945-1983)* (Amsterdam 2013).
- Liempt, Ad van, *Het Journaal. Achter de schermen van vijftig jaar televisiegeschiedenis* (Amsterdam 2005).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (3e en herziene druk, Amsterdam 1979).
- Linden, Annette, *Besmet. Levenslopen en motieven van extreemrechtse activisten in Nederland* (Amsterdam 2009).
- List, Gerry van der, *Meer dan een weekblad. De geschiedenis van Elsevier* (Amsterdam 2005).
- Loewenstein, Karl, 'Militant Democracy and Fundamental Rights', *The American Political Science Review* 31:3 (1937) 417-432 en 31:4 (1937) 638-658.
- Louwerse, Tom, *Political Parties and the Democratic Mandate. Comparing Collective Mandate Fulfillment in the United Kingdom and the Netherlands* (Leiden 2011).
- Lucardie, P., en G. Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990) 15-59.
- Lucardie, P., I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1992. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1992', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 13-52.
- Lucardie, P., I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1993. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1993', in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 14-74.
- Lucardie, P., M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1990. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1990', in: *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991) 14-57.
- Lucardie, P., M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 14-61.
- Lucardie, Paul, 'Een geschiedenis van vijftien jaar Centrumstroming', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* ('s-Gravenhage 1998) 17-30.
- Lucardie, Paul, 'Extremistische partijen: doodgravers van de democratie?', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Democratie in verval* (Amsterdam 2002).
- Lucardie, Paul, en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012).
- Lucardie, Paul, en Ida Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1983', in: *Jaarboek 1983 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1984) 13-42.
- Lucassen, Leo, en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011).
- Luchteling, Victor, *Axle! Herinneringen uit de Amsterdamse kraakbeweging* (Amsterdam en Antwerpen 1997).
- Mair, Peter, *Polity-Scepticism, Party Failings, and the Challenge to European Democracy* (Wassenaar 2006).
- Mansvelt Beck, F.F., *How We Do Things Here. Moral Communities, Integration,*

- and Toleration in the Netherlands: Competing Interpretations of Liberalism in Parliamentary Practice, 2000-2013 (Leiden 2015).
- Mény, Yves, en Yves Surel, 'The Constitutive Ambiguity of Populism', in: Yves Mény and Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (Oxford 2002) 1-21.
- Michael, George, *Confronting Right Wing Extremism and Terrorism in the USA* (New York en Londen 2003).
- Michael, George, en Michael Minkenberg, 'A Continuum for Responding to the Extreme Right: A Comparison Between the United States and Germany', *Studies in Conflict and Terrorism* 30:12 (2007) 1109-1123.
- Minkenberg, Michael, 'The Radical Right in Europe: Challenges for Comparative Research', in: Bertelsmann Stiftung, *Strategies for Combating Right-Wing Extremism in Europe* (Gutersloh 2010) 13-28.
- Miscevic, Nenad, 'Nationalism', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2010).
Zie: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/nationalism/> (ge raadpleegd op 6-5-2012).
- Mooij, Annet, *Dag in dag uit. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant vanaf 1980* (Amsterdam 2011).
- Moors, Hein, Gijs Beets en Hans van den Brekel, *Opvattingen over en acceptatie van bevolkingsbeleid 1983-1990, NIDI rapport nr. 41* (Den Haag 1995).
- Mouffe, Chantal, *On the Political* (Londen en New York 2005).
- Mouffe, Chantal, *The Democratic Paradox* (Londen en New York 2005).
- Mudde, Cas, 'De paria van de rechtsstaat. Extreem-rechts in Nederland', *Socialisme en Democratie* 52:5 (1995) 246-248.
- Mudde, Cas, 'Het programma van de Centrumstroming', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* ('s-Gravenhage 1998) 31-46.
- Mudde, Cas, *The Ideology of the Extreme Right* (Manchester en New York 2000).
- Mudde, Cas, 'The Populist Zeitgeist', *Government and Opposition* (2004) 541-563.
- Mudde, Cas, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007).
- Mudde, Cas, 'The Populist Radical Right: a Pathological Normalcy', *West European Politics*, 33:6 (2010) 1167-1186.
- Mudde, Cas, 'Who's Afraid of the European Radical Right?', *Dissent* 58:4 (2011) 7-11.
- Mudde, Cas, en Cristobal Rovira Kaltwasser (eds.), *Populism in Europe and the Americas. Threat or Corrective for Democracy?* (New York 2012).
- Mudde, Cas, en Joop van Holsteyn, 'The Netherlands: Explaining the Limited Success of the Extreme Right', in: Paul Hainsworth, *The Politics of the Extreme Right. From the Margins to the Mainstream* (Londen en New York 2000) 144-171.
- Muis, Jasper, *Pim Fortuyn. The Evolution of a Media Phenomenon* (Amsterdam 2012).
- Müller, Jan-Werner, 'Militant democracy' in: Michel Rosenfeld en András Sajó (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (Oxford 2012; doi: 10.1093/oxfordhb/9780199578610.013.0062).

- Müller, Jan-Werner, *Was ist Populismus. Ein Essay* (Berlijn 2016).
- Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten, *Verboden rechtspersonen. Een verzameling publicaties* (Leiden 1983).
- Neut, J.L. van der, *Discriminatie en strafrecht* (Arnhem 1986).
- Niemöller, Joost, *De verschrikkelijke Janmaat. Nederland en de Centruumpartij* (Amsterdam 2015).
- Nieuwenhuis, A.J., *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting. Theorie, rechtsvergelijking, discriminatie, pornografie* (Nijmegen 2006).
- Noorloos, Marloes van, *Hate Speech Revisited. A Comparative and Historical Perspective on Hate Speech Law in the Netherlands and England & Wales* (Cambridge, Antwerp, Portland 2011).
- Norris, Pippa, e.a. (eds), *Framing Terrorism. The News Media, the Government and the Public* (New York 2003).
- Obdeijn, Herman, en Marlou Schrover, *Komen en Gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).
- Oostindie, Gert, *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2010).
- Otjes, Simon, *Imitating the Newcomer. How, When and Why Established Political Parties Imitate the Policy Positions and Issue Attention of New Political Parties in the Electoral and Parliamentary Arena: the Case of the Netherlands* (Leiden 2012).
- Owens, Lynn, *Cracking Under Pressure. Narrating the Decline of the Amsterdam Squatters' Movement* (Amsterdam 2009).
- Pattipawae, C.F. en C.A. Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden. Een juridische handleiding bij de bestrijding van discriminatie op grond van ras en nationaliteit* (Deventer 1997).
- Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism* (Londen 2005).
- Pedahzur, Ami, 'The Defending Democracy and the Extreme Right. A Comparative Analysis', in: Roger Eatwell and Cas Mudde (eds.), *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge* (Londen 2004) 108-132.
- Pelle, J., *In de staatsgeleerde wereld. De politieke geschiedenis van hoofdstuk 1 van de Grondwet 1983* (Deventer/Rotterdam 1998).
- Pellikaan, Huib, 'Partijen in een politieke ruimte', in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 206-229.
- Pellikaan, Huib, en Margo Trappenburg (eds.), *Politiek in de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2003).
- Pellikaan, Huib, Sarah de Lange en Tom van der Meer, 'Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302.
- Pellikaan, Huib, Tom van der Meer en Sarah de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica* 38 (2003) 23-49.
- Poldervaart, Saskia, 'Utopian Aspects of Social Movements in Postmodern Times. Some Examples of DRY Politics in the Netherlands', *Utopia Studies* 12:2 (2011) 143-163.
- Possel, A.C. (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (Zwolle 1995).
- Praag, C.S. van, *Vooroordeel tegenover etnische minderheden. Resultaten van Nederlands opinieonderzoek* (Rijswijk 1983).

- Praag, Philip van, en Kees Brants, *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998* (Amsterdam 2000).
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945* (Den Haag 1965).
- Raad voor het Openbaar Bestuur, *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (Den Haag 2014).
- Raad voor het Openbaar Bestuur, *Vertrouwen op democratie* (Den Haag 2010).
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek* (Den Haag 2003).
- Rath, Jan, e.a., *Migranten, de Centruumpartij en de deelraadsverkiezingen van 16 mei 1984 te Rotterdam* (Leiden 1985).
- Rensen, Peter, *Dansen met de duivel. Undercover bij de Centrumdemocraten* (Amsterdam 1994).
- Rensman, Eva, *De Anne Frank Stichting en haar lessen uit de Tweede Wereldoorlog 1957-1994* (Utrecht 1995).
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam en Antwerpen 1995).
- Rijkkema, Bastiaan, *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie* (Amsterdam 2015).
- Rooduijn, Matthijs, 'The nucleus of populism: in search of the lowest common denominator', *Government and Opposition* 49:4 (2014) 573-599.
- Rooy, P. de, 'Grote veranderingen in een klein land', in: Piet de Rooy en Henk te Velde, *Met Kok. Over veranderend Nederland* (Amsterdam 2005) 149-223.
- Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1815* (Amsterdam 2005).
- Rooy, P. de, 'In de war. Nieuwe instabiliteit, 2000-2012', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 351-368.
- Rosanvallon, Pierre, *Counter-democracy. Politics in an Age of Distrust* (Cambridge 2008).
- Rosier, Theo, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie in Nederland en Amerika* (Amsterdam 1997).
- Rummens, Stefan en Koen Abts, 'Populism Versus Democracy', *Political Studies* 55:2 (2007) 405-424.
- Rummens, Stefan en Koen Abts, 'Defending Democracy: The Concentric Containment of Political Extremism', *Political Studies* 58:4 (2010) 649-665.
- Rydgren, J., 'Is Extreme Right-Wing Populism Contagious? Explaining the Emergence of a New Party Family', *European Journal of Political Research* 44:3 (2005) 413-437.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Schafraad, P.H.J., *Controversial outsiders. A cross-national study of media-attention to the far-right 1986-2004* (Nijmegen 2009).
- Scheepers, Peer, 'Etnocentrisme en rechts-extremisme. Reacties op de komst en aanwezigheid van etnische minderheden', in: H.B.G. Ganzeboom en W.C. Ultee, *De sociale segmentatie van Nederland in 2015* (WRR, Den Haag 1996) 247-302.

- Scheepers, Peer, Rob Eisinga en Jan Lammers, 'Het electoraat van de Centrum-partij/Centrumdemocraten in de periode 1982-1992', *Mens en Maatschappij* 68:4 (1993) 362-385.
- Schendelen, M.C.P.M. van, 'De Centruumpartij – karakter, voedingsbodemp, toekomst', *Beleid en Maatschappij* 11 (1983) 298-305.
- Schikhof, Marco, *Een schoner milieu ook door bevolkingspolitiek. Het groene gedachtegoed van de Centrumstroming* (ongepubliceerde scriptie, Leiden 1996).
- Schikhof, Marco, 'Strategieën tegen extreem-rechts en hun gevolgen', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* ('s-Gravenhage 1998) 143-156.
- Schnabel, Paul, *De multiculturele illusie. Een pleidooi voor aanpassing en assimilatie* (Utrecht 2000).
- Schoo, H.J., *De verwarde natie. Dwarse notities over immigratie* (Amsterdam 2000).
- Schrover, Marlou, 'Pillarization, multiculturalism and cultural freezing. Dutch migration history and the enforcement of essentialist ideas', *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis van Nederland* 125:2/3 (2010) 329-354.
- Slaa, Robin te, en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging 1931-1935* (Amsterdam 2010).
- Slaa, Robin te, *Is Wilders een fascist?* (Amsterdam 2012).
- Snellen, I. Th. M., *Boeiend en geboeid. Ambivalenties en ambities in de bestuurskunde* (Alphen aan den Rijn 1987).
- Sniderman, Paul M., en Louk Hagendoorn, *When Ways of Life Collide. Multiculturalism and its Discontents in the Netherlands* (Princeton en Oxford 2007).
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 1998. 25 jaar sociale verandering* (Rijswijk 1998).
- Spanje, Joost van, 'Contagious parties. Anti-Immigration Parties and Their Impact on Other Parties' Immigration Stances in Contemporary Western Europe', *Party Politics* 16:5 (2010) 563-586.
- Spanje, Joost van, 'Parties beyond the Pale. Why some political parties are ostracized by their competitors while others are not', *Comparative European Politics* 8:3 (2010) 354-383.
- Spanje, Joost van, 'The Wrong and the Right: A Comparative Analysis of "Anti-Immigration" and "Far Right" Parties', *Government and Opposition* 46:3 (2011) 293-320.
- Spanje, Joost van, en Wouter van der Brug, 'The Party as Pariah: the Exclusion of Anti-Immigration Parties and its Effect on Their Ideological Positions', *West European Politics* 30:5 (2007) 1022-1040.
- Spanje, Joost van, en Wouter van der Brug, 'Being Intolerant of the Intolerant. The Exclusion of Western European Anti-Immigration Parties and its Consequences for Party Choice', *Acta Politica* 44:4 (2009) 353-384.
- Spruyt, Bart-Jan, *25 Jaar Integratiedebat* (2007) Zie: <http://bartjanspruyt.blogspot.com/2007/09/25-jaar-integratiedebat.html> (geraadpleegd op 16-2-2010).
- Steen, Bart van der, *Between Street Fight and Stadguerilla. The autonomous movement in Amsterdam and Hamburg during the 1980's* (Florence 2012).

- Steen, Margit van der, *Drift en koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Amsterdam 2011).
- Sterk, G., m.m.v. B. Top en M. Droppert, *Media en allochtonen. Journalistiek in de multiculturele samenleving* (Den Haag 2000).
- Swaan, Abram de, 'Fanatisering en defanatisering', in: idem, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981* (Amsterdam 1984) 131-139.
- Taggart, Paul, 'Populism and the pathology of representative politics', in: Yves Meny en Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (Oxford 2002) 62-80.
- Taggart, Paul, *Populism* (Buckingham, Philadelphia 2000).
- Thomassen, J.J.A., 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland', in: J.J.A. Thomassen, C.W.A.M. Aarts and H. van der Kolk (eds.) *Politieke veranderingen in Nederland* (Den Haag 2000) 203-218.
- Thomassen, Jacques, *De permanente crisis van de democratie* (Universiteit Twente 2010).
- Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid, *Advies 2: Bestrijding van vooroordeel, discriminatie en racisme* (Amsterdam 1996).
- Tillie, Jean, *Gedeeld land. Het multiculturele ongemak van Nederland* (Amsterdam 2008).
- Tillie, Jean, *Partijen, kiezers en de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2008).
- Tinnemans, Will, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland, 1945-1994* (Utrecht 1994).
- Todosijevic, Bojan, Kees Aarts en Harry van der Knaap, *Dutch Parliamentary Election Studies. Data Source Book 1971-2006* (Den Haag 2010).
- Turpijn, Jouke, *80's dilemma. Nederland in de jaren tachtig* (Amsterdam 2011).
- Valk, I. van der, *Difference, Deviance, Threat? Mainstream and Right-extremist Political Discourse on Ethnic Issues in the Netherlands and France, 1990-1997* (Amsterdam 2002).
- Valk, Ineke van der, en Willem Wagenaar, m.m.v. Froukje Demant, *In en uit extreemrechts* (Amsterdam 2010).
- Vasterman, P., *Mediahype* (Amsterdam 2004).
- Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Velde, Henk te, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis van Nederland* 127:2 (2012) 3-27.
- Verrips, Ger, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995).
- Vingerling, H., en C.C. Schouten, *Democratisch Socialisten '70, nevenstroom in de sociaal-democratie?* (Rotterdam 2003).
- Vliegenthart, Rens, Hajo G. Boomgaarden en Joost van Spanje, 'Anti-Immigrant Party Support and Media Visibility: a Cross-Party, Over-Time Perspective', *Elections, Public Opinion & Parties* 22:3 (2012) 315-358.
- Voerman, G. en D.J. Wolffram (eds.), *Kossmann Instituut: benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006).

- Voerman, G., 'Elektronisch folderen: de digitale verkiezingscampagne van 1998', in: Ph. van Praag, en K. Brants, *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998* (2000) 193-213.
- Voerman, G., *Over de toekomst van de politieke partij* (Groningen 2012).
- Voerman, Gerrit, en Paul Lucardie, 'The Extreme Right in the Netherlands. The Centrists and their Radical Rivals', *European Journal of Political Research* 22:1 (1992) 35-54.
- Voermans, Wim (2012), 'Parlementariërs en de rechter', in: P. Bootsma, B. van den Braak en L. Verhey (eds.), *Kringen in de Hofvijver. Liber amicorum voor Joop van den Berg* (Maastricht 2012) 240-249.
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Vossen, Koen, 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)', *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen* (Groningen 2005) 245-266.
- Vossen, Koen, 'Hele en halve populistten. Rita Verdonk en Geert Wilders langs de meetlat', *Socialisme en Democratie* 66:9 (2009) 19-25.
- Vossen, Koen, *Rondom Wilders. Portret van de pvv* (Amsterdam 2013).
- Vree, F. van, e.a., 'Het ontstaan van een politiek-publicitair complex 1960-2002', in: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek* (Den Haag 2003) 67-98.
- Vree, Frank van, en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).
- Vuijsje, Herman, *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe* (Amsterdam 1986).
- Waal, Jeroen van der, e.a., "Some are More Equal than Others." Economic Egalitarianism and Welfare Chauvinism in the Netherlands', *Journal of European Social Policy* 20:4 (2010) 350-63.
- Wansink, Hans, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004).
- Weezel, Max van, en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters* (Amsterdam 1999).
- Wijffes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).
- Wijffes, Huub, 'Vorm of vent? Mediatisering in de politieke geschiedenis', in: G. Voerman en D.J. Wolfram (eds.), *Kossmann Instituut: benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 32-38.
- Wijffes, Huub, VARA, *Biografie van een omroep* (Amsterdam 2009).
- Wijmans, Luuk, 'De solidariteitsbeweging. Onverklaard maakt onbekend', in: Jan Willem Duyvendak e.a., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992) 121-140.
- Wit, Laurens de, *Internationale electorale standaarden en het Nederlandse verkiezingsproces* (Den Haag 2009).
- Withuis, Jolande, *Opoffering en heroiek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Meppel 1990).

- Witte, Hans De, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', in: idem (ed.), *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat* (Leuven en Amersfoort 1997) 171-187.
- Witte, Hans De, e.a., *Hoe racisme en rechtsextremisme bestrijden? Literatuurstudie naar strategieën en empirische analyse van gevoeligheden in de populatie* (Leuven, Brussel 1996).
- Witte, Hans De, en Bert Klandermans, 'Political racism in Flanders and the Netherlands: explaining differences in the electoral success of extreme right-wing parties', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 26:4 (2000) 699-717.
- Witte, Rob, *Al eeuwenlang een gastvrij volk. Racistische geweld en overheidsreacties in Nederland 1950-2009* (Amsterdam 2010).
- Wolf, Mariëtte, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).
- Woltjer, A.J.Th., 'The United Nations convention of the elimination of all forms of racial discrimination', in: idem (ed.), *Juridische middelen ter bestrijding van rassendiscriminatie en raciaal gemotiveerde geweldpleging* (Leiden 1996) 51-62.
- Ziere, Petra, "'Laat het duidelijk zijn: neem helm, stok en molotovs mee!' De ontwikkeling van de kraakbeweging tot radicale beweging', in: Jan Willem Duyvendak e.a., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992) 141-159.

Archieven

- Archief Anne Frank Stichting.
- Archief Elsevier, dossier Janmaat.
- Archief Janmaat bij J.J.M. van Holsteyn, Universiteit Leiden.
- Archief VARA.
- Brabants Historisch Informatie Centrum, Gemeentearchief Boekel.
- Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Archief van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (1955) 1968-1993.
- Gemeente-archief Leerdam, dossier Kedichem 1986.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief CPN (1933-) 1940-1992 (-2004).
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief FNV (1960-) 1976-1999.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Hans Janmaat (1954) 1962, 1968-2004.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Nederlands Centrum Buitenlanders 1972-1999.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA (1934, 1938-) 1946-1996.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA Tweede Kamerfractie 1955-2001.
 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Werkgroep Migranten en Media.
 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Wiardi Beckman Stichting (Amsterdam) 1945-2005.
 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Collectie nos Programma Paspoort, 1974-1992.
 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Het Staatsarchief, het archief van de kraak- en actiebeweging in Nederland.
 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Semi Statisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (SSA-AIVD).
 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Semi Statisch Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (SSA-BiZa).
 Nationaal Archief, Den Haag, Arrondissementsrechtbank Dordrecht 1980-1989, nummer toegang: 3.03.5291.
 Nationaal Archief, Den Haag, Christen Democratisch Appèl (CDA), (1970) 1980-1988 (1991), nummer toegang 2.19.112.
 Nationaal Archief, Den Haag, Christen Democratisch Appèl (CDA): Tweede Kamerfractie, (1974) 1975-1988 (1991), nummer toegang 2.19.086.
 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Directie Binnenlands Bestuur: Bestuurszaken en Kabinetszaken, nummer toegang 2.04.87.
 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), nummer toegang 2.27.19.
 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerraad, nummer toegang 2.02.05.02.
 Nationaal Archief, Den Haag, Raad van State: Afdeling Rechtspraak: Kamer I, 1976-1994, nummer toegang 2.02.23.01.
 Nationaal Archief, Den Haag, Regeringscommissaris voor het Radiowezen/Regeringscommissaris voor de Omroep (1926) 1947-1987 (1989), nummer toegang 2.27.25.
 Nationaal Archief, Den Haag, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (vvd-) fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal (1948) 1963-2002 (2008), nummer toegang 2.19.201.
 Stichting Argus (o.m. documenten uit het Semi Statisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst): <http://www.stichtingargus.nl/bvd/index.htm>.

Documentatiecentra

Het Documentatiecentrum van de Anne Frank Stichting te Amsterdam.
 Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen.
 Het Documentatiecentrum van de Tweede Kamer te Den Haag.

Radio- en televisieprogramma's

Andere tijden, 'Weg met de Centrumpartij', VPRO/NPS, uitgezonden op 23-4-2009; zie geschiedenis.vpro.nl/programmas/2899536/afleveringen/41837283/.

Het zwarte schaap, 'Hans Janmaat', VARA, uitgezonden 24-7-1999.

Profiel, 'Hans Janmaat', KRO, uitgezonden 28-9-2005.

Terugblik 10 jaar Kedichem, NOVA, uitgezonden 29-3-1996 (IISG, Staatsarchief, videocollecties, CD1/817).

Interviews

Naam	Plaats	Datum	Hoofdstuk
Hilbrand Nawijn	Zoetermeer	25-09-2012	3
Peter Lankhorst	Amsterdam	28-10-2011	3
Erik Jurgens	Amsterdam	16-11-2011	3
Kees Tazelaar	Leiden	08-11-2012	4
Albert Welschen	Arnhem	29-12-2011	4
Rupert van Heijningen	Den Haag	27-01-2012	4
Henk de Graaff	Heemstede	08-04-2013	4
Ties Molhoek	Amsterdam	03-05-2013	4
Paul Velleman en Maartje Vrins	Amsterdam	29-05-2013	4
Marjolein Verwiel	Rotterdam	17-10-2013	4
Meine Henk Klijnsma	Den Haag	27-02-2014	5
Dick Engelen	Den Haag	06-07-2011	5
Hans Westra	Amsterdam	19-05-2011	6
Jan Erik Dubbelman	Amsterdam	26-08-2011	6
Rinke van den Brink	Hilversum	21-10-2011	6
Pim van Galen	Den Haag	04-10-2012	6
Toof Brader	telefonisch	26-10-2012	6
Bert Voskuil	Haarlem	31-01-2013	6
Peter Rensen	Amsterdam	27-02-2013	6
Arendo Joustra	Amsterdam	22-05-2013	6
Hubert Smeets	Amsterdam	23-05-2013	6
Max van Weezel	Amsterdam	24-05-2013	6
Anet Bleich	Amsterdam	24-05-2013	6
Ron Abram	telefonisch	27-05-2013	6
Paul Sneijders	telefonisch	04-12-2013	6
Jack van Lieshout	Amsterdam	27-07-2011	7
Wijnand Duyvendak	Amsterdam	06-09-2011	7
Doorbraak-vertegenwoordiger (anoniem)	Leiden	04-09-2012	7

KAFKA-vertegenwoordiger (anoniem)	telefonisch	27-09-2012	7
Victor Luchteling (ps. van Willem Deetman)	Assen	05-10-2012	7
Dick Corporaal	Nunspeet	09-09-2011	7

